

Раздзел 3

ГОРАД-ГЕРОЙ XVII ст.: СТАРЫ БЫХАЎ У ВАЙНЕ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ З РУСКІМ ЦАРСТВАМ 1654–1667 гг.

XVII ст. прызнаецца даследчыкамі еўрапейскай гісторыі стагоддзем палітычнага і эканамічнага крызісу. Прафесар Ралан Мунье лічыць, што перыяд з 1598 па 1715 г. можна ахарактарызаваць як «стагоддзе ўсеагульнага крызісу», бо яно ахапляе эканамічны, фінансавы, дэмаграфічны, палітычны, дыпламатычны і інтэлектуальны складальнікі ўсіх цывілізацый. Аб нестабільнасці ў гэтым стагоддзі ў Еўропе сведчыць той факт, што мірнымі ў ім былі толькі чатыры каляндарныя гады запар. Дэстабілізацыя міждзяржаўных зносін, што пачалася ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе, ваенныя дзеянні і акупаванне зямель закранулі амаль усе дзяржавы і народы гэтага рэгіёна¹. На жаль, не засталася ў баку ад гэтых працэсаў і ВКЛ, якое спазнала ў названым стагоддзі, верагодна, самую разбуральную вайну ў сваёй гісторыі — вайну Рэчы Паспалітай з Рускім царствам 1654–1667 гг. У расійскай і савецкай гістарыяграфіі гэтую вайну звалі руска-польскай, што не адпавядае яе сутнасці. Бясспрэчна, маскоўскія і ўкраінскія войскі вялі баі і з польскімі падраздзяленнямі, аднак большасць гэтых сутычак мела месца ў Каралеўстве Польскім (у сучаснай Украіне). Разам з тым асноўны тэатр ваенных дзеянняў размяшчаўся ў ВКЛ — на тэрыторыі сучаснай Беларусі. І бітвы з маскоўскім войскам і ўкраінскімі казакамі на гэтых землях у большасці выпадкаў вяло войска Вялікага Княства.

Гэтая вайна прынесла нечуваныя спусташэнні на нашу зямлю. У выніку баявых дзеянняў, а таксама выкліканых імі голаду і хвароб на тэрыторыі сучаснай Беларусі, па падліках некаторых гісторыкаў, загінула 53 % насельніцтва². Многія гарады і мястэчкі былі сцёртыя з твару зямлі, у многіх выпадках — разам з жыхарамі, а частка гэтых паселішчаў знікла назаўжды. У прыватнасці, горад Казімір у Гомельскай вобласці пасля названых падзей быў «ізноў адкрыты» толькі ў XXI ст.³. Найбольшыя страты панеслі ваяводства і паветы, якія былі захоплены, або тыя, у якіх адбываліся ваенныя дзеянні. Да такіх ваяводстваў належалі Полацкае

¹ Ціла А. Скарб Вялікага Княства Літоўскага падчас Дваццацігадовай вайны (1648–1667 гг.) ; пер. з літ. мовы Алеся Мікуса. Смаленск : Інбелкульт, 2015. С. 13.

² Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667 [Электронны рэсурс]. URL: <http://knihi.com/sahanovic/vajna.html> (дата звароту: 24.01.2016).

³ Махавікова Г. Старажытны горад сапраўды існаваў [Электронны рэсурс]. URL: <http://tv.sb.by/gistoryya/article/starazhytny-gorad-sapra-dy-snava.html> (дата звароту: 31.07.2016).

(засталося 14,6 % дымоў), Віцебскае (засталося 29,3 % дымоў), Інфлянцкае (засталося 30,5 % дымоў) і Менскае (засталося 42,5 % дымоў)¹.

Традыцыйна Рэч Паспалітая да вайны аказалася не гатовая, хоць кіраўніцтва дзяржавы пра падрыхтоўку да яе свайго ўсходняга суседа выдатна ведала. Эліта дзяржавы — шляхта і магнаты — пераважна лічылі за лепшае дыскутаваць на соймах і змагацца адзін супраць аднаго. Найбольш красамоўным сведчаннем злучынай нядбайнасці кіруючых вярхоў з'яўляецца той факт, што Смаленск, званы «брамай у Вялікае Княства Літоўскае», да ўдару асноўных сіл непрыяцеля стаў рыхтавацца толькі за пяць месяцаў да пачатку яго аблогі. Аднак гэтага часу для горада было вельмі мала. Вось што адзначалася ў складзеным тады інвентары Смаленска: «Гэтая памежная крэпасць на працягу 20 гадоў заставалася без усялякага догляду; абодва валы... былі цалкам зрытыя; крэпасны мур у многіх месцах да зямлі меў расколіны такія вялікія, што праз некаторыя мог свабодна пралезці чалавек. Два кавалкі сцяны забітыя глінай, залеплены грязю і зверху пабелены». А з 34 вежаў толькі 10 былі ў нармальным стане². Прыкладна ў такім жа стане знаходзіліся і іншыя памежныя крэпасці ВКЛ — Дынабург, Полацк, Віцебск і Мсціслаў. Стан Аршанскай фартэцыі, якая павінна была прыкрываць цэнтральныя землі Вялікага Княства на захад ад Смаленска, у 1654 г. можна ахарактарызаваць як трагічны. 68 сажняў замкавага муру абваліліся, не стала таксама адной з брам і некалькіх вежаў. Зубцы на замкавых мурах былі абламаныя, а ў частаколле трапляліся нават дзіркі ў некалькі метраў³.

Для бліскачай перамогі над войскам маскоўцаў і іх саюзнікаў, украінскіх казакоў, якое налічвала 60–80 тысяч салдат, шляхта дазволіла павялічыць армію ВКЛ усяго да 15 тысяч чалавек. Калі пагадзіцца з Ю. Можам, які ацэньвае колькасць насельніцтва ВКЛ у 1650 г. прыкладна ў 4,5 мільёнаў чалавек, то мабілізацыя азначанай колькасці ваяроў не была надта вялікім намаганнем, бо гэтая лічба складала каля 0,5 % усяго насельніцтва⁴. Акрамя таго, у Вялікім Княстве нават вялікага гетмана не прызначылі. Чарговы сойм Рэчы Паспалітай, які павінен быў вырашыць нарэшце гетманскае пытанне, збярэцца ў Варшаве аж 9 чэрвеня 1654 г.

¹ Ціла А. Скарб Вялікага Княства Літоўскага падчас Дваццацігадовай вайны (1648–1667 гг.) ; пер. з літ. мовы Алеся Мікуса. Смаленск : Інбелкульт, 2015. С. 317–318.

² Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Т. 14. Вильна : Типография А. Г. Сыркина, 1904. С. XIII.

³ Бабятыньскі К. Падняпроўскія крэпасці ў сістэме абароны ўсходняй мяжы Вялікага Княства Літоўскага – XVI – палова XVII стагоддзя // АРСНЕ. 2014. № 12. С. 298–299.

⁴ Рахуба А. Мабілізацыйны высілак ВКЛ падчас вайны 1654–1667 гг. // Беларускі гістарычны агляд. 2008. Т. 15. Сш. 1/2. С. 150, 152.

Пры гэтым толькі 18 чэрвеня Януш Радзівіл атрымае ад караля булаву вялікага гетмана, фактычна праз тры тыдні пасля пачатку вайны.

15 траўня 1654 г. армія Рускага царства пры падтрымцы ўкраінскіх казакоў распачала баявыя дзеянні супраць ВКЛ. Гэтая армія складалася з трох групавак. Першая групойка ваяводы князя В. Шарамецева налічвала

Мал. 44. Маскоўскі цар
Аляксей Міхайлавіч

каля 15 тысяч чалавек¹ і пачынала наступ з Вялікіх Лук на Невель, Полацк, Віцебск ды іншыя гарады Падзвіння. Паўднёва-заходняя групойка пад камандаваннем ваяводы князя А. Трубяцкога мусіла рушыць з Бранска на Рослаў, Мсціслаў і Барысаў. Цэнтральнай групойцы, сабранай у Маскве, адводзілася галоўная мэта: авалодаць стратэгічнай фартэцыяй — Смаленскам. Гэтае злучэнне налічвала каля 40 тысяч ратнікаў². Кіраваць ім браўся сам цар — Аляксей Міхайлавіч. Для дапамогі маскоўскаму войску казацкі гетман Багдан Хмяльніцкі з Украіны выслаў у ВКЛ прыкладна 20 тысяч казакоў³ Нежынскага,

Чарнігаўскага і Старадубскага палкоў на чале з наказным гетманам Іванам Залатарэнкам. Казакам даручалася дзейнічаць уздоўж Дняпра і Сожа — ударыць у фланг непрыяцелю, захапіць Гомель, Чачэрск, Прапойск, Стары Быхаў, Магілёў. Украінцы планавалі стварыць на захопленай тэрыторыі казацкую адміністрацыю і з цягам часу далучыць землі сучаснай паўднёваўсходняй Беларусі да Украіны. Гэтыя планы затым прывядуць да ўзброенага сутыкнення казакоў і маскоўскіх войскаў.

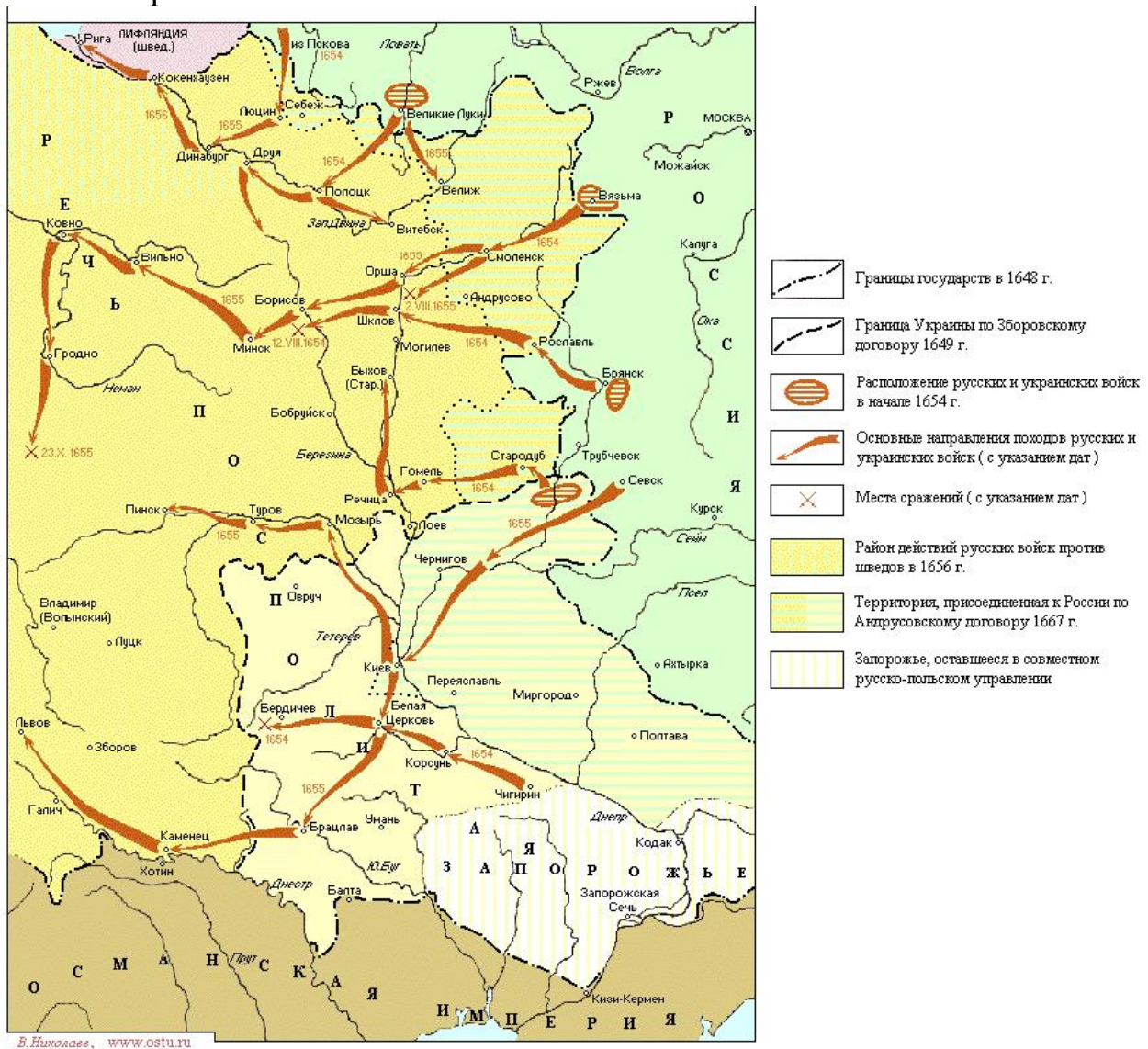
Вайна раскалола ВКЛ на тры лагеры: частка насельніцтва са зброяй у руках устала на абарону дзяржавы, іншыя з пачуцця помсты за рэлігійны

¹ Малов А. В. Русско-польская война 1654–1667 гг. М. : Цейхгауз, 2006. С. 15.

² Там жа. С. 15, 16.

³ Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века. М. : Издательство Москов. ун-та, 1974. С. 37 ; Малов А. В. Русско-польская война 1654–1667 гг. М. : Цейхгауз, 2006. С. 16.

прыгнёт з боку каталіцкіх вярхоў, а таксама з-за жадання захаваць сваё жыццё ці маёмасць перайшлі на бок маскоўцаў, а трэція «запісаліся» ў рады ўкраінскіх казакоў. Усе тры лагеры зацята знішчалі сваіх супернікаў, а таксама ўсіх тых, хто мог мець (нават у будучыні) хоць нейкае дачыненне да падтрымкі апанентаў. Так, напрыклад, выразаліся цэлыя вёскі, у якіх «палітычныя праціўнікі» маглі атрымаць, у тым ліку сілай, ежу і фураж. Акрамя таго, частка жыхароў ВКЛ з розных пластоў грамадства ўступала ў шматлікія добраахвотніцкія харугвы, якія, у асноўным, замест абароны дзяржавы займаліся банальным рабаваннем насельніцтва і спусташэннем уласнага краю¹.

Мал. 45. Вайна 1654–1667 гг.

Маскоўскія войскі і казакі ўжывалі крываваю, але дзейсную тактыку ўзяцця гарадоў: у выпадку, калі насельніцтва горада не здавала яго

¹ Бабятыньскі К. Ад Смаленску да Вільні. Вайна Рэчы Паспалітай з Масковіяй (1654–1655 гг.) // ARCHE. 2008. № 7–8. С. 253.

добраахвотна і не прыносіла прысягу на вернасць Аляксею Міхайлавічу, салдаты армій уварвання пасля захопу населенага пункта ўсіх яго жыхароў, уключаючы старых і немаўлят, «выразалі», а горад спальвалі. Такі лёс спасціг Мсцілаў, Брэст і іншыя гарады ВКЛ. Пры гэтым на канфесію людзей ніхто не глядзеў: знішчаліся праваслаўныя, уніяты, каталікі і іўдзеі, хаця пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі гэтую вайну назавуць «рукой дапамогі прыгнечанаму братэрскаму праваслаўнаму народу». Акрамя таго, з захопленых зямель углыб Рускага царства вывозіўся «ненадзейны элемент» — катэгорыі насельніцтва, якія ў будучыні маглі падняць мяцеж супраць новай адміністрацыі, а таксама рамеснікі і іх сем'і. Усё гэтае пекла дапаўнялі марадзёрскія дзеянні ўсіх трох ваюючых бакоў. Пры гэтым стаўленне арміі ВКЛ да свайго насельніцтва ў большасці выпадкаў не вельмі адрознівалася ад паводзін ворагаў. Менавіта таму многія гарады, такія як Магілёў, здаваліся на літасць захопнікаў, а затым, баючыся адплаты, адбіваліся ад шалёных нападаў войска Вялікага Княства.

13 жніўня 1654 г. пасля аблогі, якая доўжылася больш як паўтара месяца, Гомель адкрыў сваю браму казакам І. Залатарэнкі. Гомельскі гарнізон, які пераможцы хацелі знішчыць, уратаваўся — уцёк у Стары Быхаў. Пасля Гомеля казакі працягнулі наступ на поўнач і 29 жніўня захапілі Чачэрск. Пры гэтым «противных мечю предали, а иных, на слезы их смотря, живых оставили»¹. Некалькі дзясяткаў вайскоўцаў з чачэрскага гарнізона, таксама як гомельцы, уцякалі да Старога Быхава, але іх усіх перабілі перад самым Быхавам. У палон захапілі аднаго князя Тышкевіча, з-за якога «рыцеров добрых немало полегло», і адаслалі цару. Тады ж казакамі быў захоплены Прапойск. Новы Быхаў без бою прыняў прысягу на вернасць цару².

У XVII ст. Новы Быхаў, з насельніцтвам прыблізна ў 2 тысячы жыхароў, належаў сям'і Слушкаў. Горад і замак мелі трывалыя, хоць дзесьці ўжо і састарэлыя, драўляна-земляныя ўмацаванні, з прамавугольнікам 560x370 м у плане. Як і Стары, Новы Быхаў быў размешчаны на высокім дняпроўскім беразе. Дэталі фартыфікацыі горада апісаў удзельнік яго аблогі ў студзені–лютым 1655 г. канюшы літоўскі Багуслаў Радзівіл: «З аднаго боку, з якога шырока ў раўніну цягнуцца палі, [месца] было аперазана валам, другі бок баранілі плынная рака Днепр, а яшчэ моцныя штыкеты, частаколы і тоўстыя дубы». Для паспяховай абароны горада яго

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 14 (дополнение к т. 3) [Присоединение Белоруссии, 1654–1655 / ред. Г. Ф. Карпов]. 1889. С. 148.

² Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667 [Электронны рэсурс]. URL: <http://knihi.com/sahanovic/vajna.html> (дата звароту: 24.01.2016).

неабходна было ўкамплектаваць шматлікай пяхотай і моцнай артылерыяй. На жаль, Слушкі, хоць і належалі да найбуйнейшых землеўласнікаў Паўднёвай Беларусі, не маглі забяспечыць належныя сілы для абароны сваёй маёмасці. Абмежаваная ў грашовых сродках, у 1654 г. сям'я не наняла ніводнага прыватнага аддзела. Калі выявілася, што ў Новы Быхаў не будуць скіраваны кампутовыя войскі, яго абаронцамі зрабіліся, апроч мяшчан, толькі навакольная шляхта ды сяляне. Гэта цалкам пазбаўляла мажлівасці наладзіць які-ніякі супраціў¹.

Без бою ў той час ворагу здалася большая частка гарадоў усходняй часткі ВКЛ: Невель, Полацк, Чавусы і інш. 28 жніўня 1654 г. капітуляваў Магілёў. Цяпер, апроч Смаленска, Дуброўны і Старога Быхава, у Падняпроўі не заставаўся няскораным ні адзін горад².

Капітуляцыя Магілёва перад маскоўскімі сіламі, а не перад украінскімі казакамі стварыла пагрозу для планаў І. Залатарэнкі па далучэнні паўднёва-ўсходніх зямель цяперашняй Беларусі да ўкраінскай казацкай дзяржавы, бо гэты горад уяўляў сабою найбуйнейшы ваенны і эканамічны цэнтр сярэдняй плыні Дняпра. Таму гетман вырашыў любымі сродкамі авалодаць Старым Быхавам, які пасля можна было выкарыстоўваць як важны вузел абароны. Стары Быхаў, разам з Гомелем, бачыўся нежынскаму палкоўніку цэнтрам казацкай Беларусі, падпарадкаванай Б. Хмяльніцкаму. Аблога старабыхаўскай фартэцыі пачалася недзе ў перыяд з 29 жніўня па 3 верасня 1654 г. Такое меркаванне грунтуецца на тым, што

Мал. 46. І. Залатарэнка

¹ Бабятыньскі К. Стары і Новы Быхаў у час вайны Рэчы Паспалітай з Масквой (1654–1655) [Электронны рэсурс]. URL: <http://www.belhistory.eu/konrad-babyatynski-stary-i-novy-byuha%D1%9E-u-chas-vajny-rechy-paspalitaj-z-maskvoj-1654-1655/> (дата звароту: 15.09.2016).

² Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667 [Электронны рэсурс]. URL: <http://knihi.com/sahanovic/vajna.html> (дата звароту: 24.01.2016).

29 жніўня казакі захапілі Чачэрск, а 3 верасня І. Залатарэнка ўжо дакладваў цару аб аблозе Старога Быхава¹.

У гэты ж час працягвалася аблога Смаленска. Нягледзячы на тое, што з боку кіраўніцтва Рэчы Паспалітай гораду фактычна не аказвалася дапамога, ён зацята трымаў абарону. Аляксей Міхайлавіч запатрабаваў ад І. Залатарэнкі, каб той перакінуў яму на дапамогу свае атрады. Аднак, як ужо адзначалася, у казацкага гетмана былі свае планы адносна вайны ў ВКЛ, а страта для казакоў Магілёва наогул адбіла ў І. Залатарэнкі жаданне рэальна дапамагачь маскоўцам. Таму ў лісце да цара Аляксея Міхайлавіча ён пісаў: «...в том Быхове шляхты не мало и служилых людей и волощане, до того ж места належачие, заперлися и вашему царскому величеству поклонится не хотят. Видя мы таковую их гордыню и непокорение дьявольское... осаждали... их войсками...». Акрамя гэтага, немагчымасць свайго прыбыцця да Смаленска І. Залатарэнка тлумачыў просьбамі жыхароў і валашчан Новага Быхава не кідаць іх, бо апошнія сцвярджалі, што пасля сыходу казакоў быхаўцы «...ни одного живого как в Быхове Новом, також и в волости...» не пакінуць². Што, у прынцыпе, было праўдай, бо ў вачах абаронцаў Старога Быхава навабыхаўскія валашчане былі здраднікамі.

На фоне агульнага поспеху царска-казацкіх войскаў праблемы са Старым Быхавам прыцягнулі ўвагу і самога Аляксея Міхайлавіча, які пры сустрэчы 27 верасня пад Смаленскам з І. Залатарэнкам аддаў яму загад: «Промышляти над Старым Быховым сколько милосердный Бог помощи подаст»³.

Аднак гэты горад і не збіраўся здавацца. Гаспадар Старога Быхава Казімір Леў Сапега перад аблогай прыклаў усе намаганні, каб належна падрыхтаваць сваю найбуйнейшую цвердзь да абароны. Ён забяспечыў крэпасць моцнай артылерыяй, запасамі правіянту і ўвёў у яе шматлікую залогу. Апрача быхаўскіх мяшчан, да абароны ў вялікай колькасці далучылася навакольная шляхта, а таксама сяляне сапегавых уладанняў, перадусім з Талачына і Бялыніч. Паводле сведчанняў палонных, якія абаранялі горад і трапілі ў рукі казакоў, у снежні 1654 г. у скляпах заставаліся рэзервы хлеба і солі мінімум на год. Залогу складалі 2 тысячы мяшчан, 600 наёмных жаўнераў, 200 гайдукоў, 100 драгуноў, каля 300 чалавек шляхты з іншых гарадоў (найперш уцекачы з Гомеля), а таксама 1 тысяча

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 14 (дополнение к т. 3) [Присоединение Белоруссии, 1654–1655 / ред. Г. Ф. Карпов]. 1889. С. 147–148.

² Там жа.

³ Там жа. С. 174.

яўрэяў. А згодна з ацэнкамі кіраўніка абароны Канстанціна Багушэвіча, у ліпені ў Старым Быхаве знаходзіліся 3 тысячы чалавек, якія служылі пад 21 харугвай. Тады да крэпасці яшчэ не дайшла абяцаная Казімірам Львом нямецкая пяхота, якая далучылася да абаронцаў да пачатку аблогі. Артылерыя горада налічвала, паводле звестак за 1655 г., 4 цяжкія гарматы і 26 палявых¹.

І. Залатарэнка добра ўсведамляў, што яго падначаленыя ніколі не бралі такой трывалай фартэцыі. Казакі мелі не больш за 30 гармат разам з гарматамі, захопленымі ў верасні ў Гомелі ды Чачэрску. Але практычна ўсе яны былі невялікага калібру. Гэтага, відавочна, было мала, каб стварыць пралом у земляных фартыфікацыях бастыённага тыпу. Таму І. Залатарэнка вельмі хутка адмовіўся ад плана здабыць горад генеральным штурмам і абмежаваўся блакадай і лакальнымі нападамі. Разлік быў не на згаладаласць залогі, а хутчэй на добраахвотную капітуляцыю гарнізона, пазбаўленага надзеі на дапамогу².

Аднак, нягледзячы ні на што, абаронцы не хацелі паўтараць лёс іншых беларускіх гарадоў і капітуляваць не збіраліся. Больш за тое, ад пачатку аблогі быхаўцы не чакалі пасіўна, што зробіць праціўнік. Яны стараліся шматлікімі вылазкамі паралізаваць падначаленых І. Залатарэнкі і нанесці ім як мага больш адчувальных страты. Пра адзін з такіх выпадкаў, які адбыўся 2 кастрычніка 1654 г., мы можам даведацца са сведчання казака Нежынскага палка Лаўрына Шылы, пазней узятага ў палон войскам ВКЛ у Вяляцічах каля Барысава. Як вынікае са слоў Шылы, казакі стаялі пад цвердзю чатырма табарамі. З поўначы, каля Магілёўскай брамы, размяшчаўся чарнігаўскі полк, узначалены зводным братам І. Залатарэнкі Цімафеем Анікенкам. З поўдня, за Навабыхаўскай брамай, трымаў пазіцыі створаны на пачатку вайны старадубскі полк пад камандаваннем Пятра Забелы. І, урэшце, у падняпроўскіх сенажацях размясціўся нежынскі полк, якім кіраваў палкоўнік Кабыляцкі — замест І. Залатарэнкі, што скіраваў свой табар на левы бераг ракі. Спачатку абаронцы напалі на шанцы падначаленых Анікенкі і прымусілі тых вярнуцца ў табар. Пасля атакавалі з Падольнай (Ніжняй) брамы. Тут абаронцам таксама ўдалося высекчы залогі шанцаў, здабыць тры гарматы і заняць табар. Казакі распачалі

¹ Бабятыньскі К. Ад Смаленску да Вільні. Вайна Рэчы Паспалітай з Масковіяй (1654—1655 гг.) // АРСНЕ. 2008. № 7–8. С. 274 ; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Т. 14 (дополнение к т. 3) [Присоединение Белоруссии, 1654–1655 / ред. Г. Ф. Карпов]. 1889. С. 715–716.

² Бабятыньскі К. Стары і Новы Быхаў у час вайны Рэчы Паспалітай з Масквой (1654–1655) [Электронны рэсурс]. URL: <http://www.belhistory.eu/konrad-babyatynski-stary-i-novy-byxa%D1%9E-u-chas-vajny-rechy-paspalitaj-z-maskvoj-1654-1655/> (дата звароту: 15.09.2016).

панічныя ўцёкі праз раку «... і шмат іх патанула, іншыя сышлі ў табар І. Залатарэнкі, а... [быхаўцы]... іх пасеклі, табар спалілі і цэлыя вярнуліся ў горад». Уражанне ад той сутычкі ў казацкім абозе было такое моцнае, што ў наступныя дні І. Залатарэнка не адважваўся высылаць свае аддзелы на ўсходні край умацаванняў. Затое жыхары маглі спакойна пасвіць на лугах быдла і коней, быў адкрыты доступ да вады. Калі казакі спрабавалі вярнуцца, гарнізон адганяў іх агнём ручніц ды гакаўніц. Пагалоска пра поспех 2 кастрычніка шырокім рэхам адбілася ў рэляцыях тых дзён. Пра яго пісаў 13 кастрычніка мазырскі суддзя, камандуючы добраахвотнымі фарміраваннямі, Самуэль Аскерка ў лісце з Бабруйска да Багуслава Радзівіла: «...у гэтую пятніцу будзе два тыдні, як набеглі з Быхава ды знеслі ім [казакам] адзін табар»¹.

З набліжэннем зімы становілася відавочным, што аблога крэпасці асуджаная на няўдачу і яе спыненне — толькі пытанне часу. Аднак казакі знаходзіліся пад Старым Быхавам аж да канца восені, калі 26 лістапада І. Залатарэнка быў вымушаны зняць аблогу і пайсці зімаваць у Новы Быхаў, папаліўшы свае табары пад нескаронаым горадам. Тым самым было аспрэчана ўказанне Б. Хмяльніцкага, які загадаў палкоўніку 1 снежня вярнуцца ва Украіну ды падмацаваць казацкія сілы. На такі ўчынак І. Залатарэнку падштурхнула верагоднасць страціць дасягненні апошніх месяцаў і згубіць мажлівасць далейшых бліскучых поспехаў у 1655 г.².

Аднак казацкія раз'езды ўвесь час патрулявалі міжрэчча Дняпра і Друці. У сваю чаргу абаронцы Старога Быхава «не спалі ў шапку». Як толькі казакі адышлі ад сцен горада, яны пачалі арганізавана запасаць харчаванне ў бліжэйшых вёсках. Цікавым з'яўляецца факт, што тым часам да камандуючага быхаўскім гарнізонам Канстанціна Багушэвіча прыйшлі манаšky з Баркалабаўскага праваслаўнага манастыра, якія прасілі, каб быхаўскія салдаты не спустошылі іх мясціну. Выслухаўшы пасланак, К. Багушэвіч адправіў з Быхава Івана Данілава, шляхціча-«ляха» Гаўрылу Карлінскага і яшчэ чатырох чалавек «для бережання Барколабовскаго манастыря», а замест іх у якасці закладнікаў пакінуў у горадзе пяць манашак³. Гэта да пытання пра рэлігійную нецярпімасць у ВКЛ. Больш чым верагодна, што К. Багушэвіч і іншыя быхаўскія ўраднікі, а таксама ваенныя былі

¹ Бабятыньскі К. Стары і Новы Быхаў у час вайны Рэчы Паспалітай з Масквой (1654–1655) [Электронны рэсурс]. URL: <http://www.belhistory.eu/konrad-babyatynski-stary-i-novy-byxa%D1%9E-u-chas-vajny-rechy-paspalitaj-z-maskvoj-1654-1655/> (дата звароту: 15.09.2016).

² Там жа.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 14 (дополнение к т. 3) [Присоединение Белоруссии, 1654–1655 / ред. Г. Ф. Карпов]. 1889. С. 444–445.

ў большасці каталікамі і ўніятамі. І гэтыя людзі не толькі не рабавалі праваслаўны манастыр, але і забяспечвалі яго ахову. Пазней казакі палкоўніка К. Паклонскага, набраныя ў асноўным з наваколлі Магілёва, хутчэй за ўсё ў большасці сваёй праваслаўныя, узялі ў палон пакінутых у манастыры І. Данілава і Г. Карлінскага. Пры гэтым яны нават не задумваліся пра лёс змешчаных у Старым Быхаве манашак Баркалабаўскага манастыра.

З паведамленняў палоннага жыхара сяла Холстава Рыгора Харытонава вядомы настроі абаронцаў горада ўвосень 1654 г.: «...сколко Золотаренку ни стоятъ, а ему николи им не сдацца... сдались де из воли Гомляне, и он де их всех приневолил... и отвез государю под Смоленск»¹. Калі ж да быхаўцаў дайшла вестка, што магілёўцы здаліся і цар іх нікуды не выслаў — «живут все в своих домех по прежнему», у асяроддзі мяшчан з'явілася думка пра здачу маскоўскаму войску. Але шляхта аб такіх настроях не ведала, а яўрэі «ніколі о том не мыслили». З'яўленне ж у горадзе князя Жыжэмскага ды былога гомельскага старасты Руцкага ўсім вярнула рашучасць. Тыя сказалі абаронцам, каб яны і не думалі пра здачу: «... которые города и сдались... Шклов, Копысь, Дубровня и иные города, и тех городов всяких жилецких людей неволят, грабят и в полон емлют и до Москвы отвозят, и те де все города иные разорены и опустошены». Быхаўцы ж «...слыша то, все на том и положили, лутше де им в домех своих хотя помереть, нежели в неволю из воли самим себя отдавать»².

Пасля адыходу казакоў І. Залатарэнкі ад сцен Старога Быхава яго абаронцы адразу паслалі да гаспадара горада К. Л. Сапегі ганцоў³ для абмену інфармацыяй і вырашэння пытання, што рабіць. А навін доўга чакаць не прыйшлося: у канцы снежня 1654 г. пачаўся наступ войска Вялікага Княства.

Да канца першага года вайны маскоўскія ваяводы і ўкраінскія казакі занялі тэрыторыі ВКЛ на ўсход ад Дняпра і на поўнач ад Дзвіны. Вольнымі тут заставаліся толькі Стары Быхаў, Дынабург ды Веліж. І страчаныя землі кіраўніцтву ВКЛ трэба было вяртаць. У снежні 1654 г. пачалося контрнаступленне войска ВКЛ⁴. Літоўскія вайскаводцы палічылі, што на першым этапе кампаніі галоўнае — здабыць крэпасці па лініі Дняпра

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 14 (дополнение к т. 3) [Присоединение Белоруссии, 1654–1655 / ред. Г. Ф. Карпов]. 1889. С. 446.

² Там жа. С. 446–447.

³ Там жа. С. 447–448.

⁴ Драматычныя падзеі тых дзён даволі поўна і падрабязна апісаны ў працы «Ад Смаленску да Вільні...» польскага гісторыка Конрада Бабытыньскага [ARCHE. 2008. С. 188–365], у сувязі з чым пра ход баявых дзеянняў зімы 1654–1655 г. у нашай кнізе з 89 па 94 с. мы распавядзём, абаліраючыся на с. 280–286 згаданай працы. У зносках будуць адзначаны крыніцы, якія адсутнічаюць у К. Бабытыньскага.

(Новы Быхаў, Магілёў, Шклоў, Оршу, Дуброўну), каб стварыць там лінію абароны перад новым наступам маскоўцаў, якога чакалі ўлетку 1655 г. Таму асноўны ўдар войска ВКЛ і добраахвотных атрадаў быў накіраваны ў раён Старога Быхава для яго далейшага развіцця на Новы Быхаў і Магілёў. Першым меркавалася штурмаваць Новы Быхаў, бо ў ім знаходзілася найбуйнейшае варожае злучэнне — атрады І. Залатарэнкі. Знішчэнне казакоў развязвала рукі арміі ВКЛ і дала магчымасць заняцця некаторых гарадоў без бою.

Раніцай 18 снежня з Бабруйска ў Стары Быхаў прыйшлі 10 харугваў мазырскага суддзі С. Аскеркі. Праз тры дні пад крэпасцю з'явіліся пяць конных і пяхотных харугваў з Мінска. Іншыя літоўскія аддзелы стаялі ў Бабруйску (дывізія Вінцэнта Гасеўскага), у Мінску і Барысаве (дывізія Януша Радзівіла), у Лукомлі, Чарэі і Талачыне (полк Сапегаў) і рыхтаваліся да наступу. Яны выйшлі ў поле, напэўна, у першыя дні студзеня.

Пачатак кампаніі ішоў згодна з планами літоўскіх камандуючых: быў заняты Галоўчын і паволі ачышчалася ад праціўніка тэрыторыя паміж Дняпром і Бярэзінай. 10 студзеня 1655 г. большая частка войска ВКЛ падыйшла пад Стары Быхаў. Частка аддзелаў, у тым ліку казацкі полк стольніка Крыштапа Патоцкага, заняла манастыр у Баркалабаве і не прапусціла магчымасць спустошыць навакольныя вёскі.

Армія скіравалася да Новага Быхава, і 12 студзеня яе аддзелы з'явіліся прыкладна за дзве мілі на поўдзень ад мястэчка, дзе разбілі два лагеры. Дывізія палявога гетмана В. Гасеўскага паставіла абоз на беразе Дняпра, у кіламетры ад умацаванняў. Крыху далей размясціўся кантынгент вялікага гетмана. Першыя важныя сутычкі адбыліся недзе 14 студзеня. Казакі былі змушаны адступіць за лінію ўмацаванняў. З гэтага часу пачалася рэгулярная аблога¹.

Як адзначалася раней, Новы Быхаў у той час уяўляў сабой крыху састарэлы, але захаваны ў добрым стане драўляна-земляны замак. Па перыметры ён быў абведзены земляным валам і ровам. Перад уязной брамай праз роў меўся пад'ёмны мост². Ад пачатку снежня казакі пачалі тэрміновае фартыфікаванне Новага Быхава. Рамантаваліся ўмацаванні, падвышаўся вал, з боку Дняпра ў некалькі радоў былі выстаўлены частаколы ды драўляныя заслоны, умацаваныя зямельнымі прыпорами. Насыпалі

¹ Бабятыньскі К. Стары і Новы Быхаў у час вайны Рэчы Паспалітай з Масквой (1654–1655) [Электронны рэсурс]. URL: <http://www.belhistory.eu/konrad-babyatynski-stary-i-novy-byxa%D1%9E-u-chas-vajny-rechy-paspalitaj-z-maskvoj-1654-1655/> (дата звароту: 15.09.2016).

² Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мінск : Навука і тэхніка, 1991. С. 89.

яшчэ 7 бастыёнаў¹. У мястэчку захоўваліся значныя запасы правіянту, пороху і ядраў. І. Залатарэнка меў у сваім распараджэнні ўсё тых жа 30 гармат, з якімі ён абложваў Стары Быхаў. Сілы абаронцаў ацэньваліся прыблізна ў 6 тысяч — 8 тысяч чалавек. Корпус І. Залатарэнкі ў параўнанні з ранейшым скараціўся прыкладна на 50 %. Галоўная прычына заключалася не ў баявых страхах, а ў масавым дэзертырстве сялян: улетку яны тысячамі наймаліся на службу, а цяпер, не вытрымаўшы цяжкасцей вайны, вярталіся ў свае сялібы на Украіне. Разам з тым залогу мястэчка ўмацавалі валашчане Новага Быхава, якія ў далейшым прынялі актыўны ўдзел у яго абароне².

Армія ВКЛ пад Новым Быхавам налічвала каля 12 тысяч — 14 тысяч жаўнераў, з якіх каля 50 % складала кавалерыя, бескарысная пры аблозе. Астатнім аддзелам Я. Радзівіл вызначыў іншыя задачы. Некалькім палкам конніцы было даручана максімальна абмежаваць дзеянні залог Магілёва і Шклова: яны здзяйснялі напады на абозы і невялікія вайсковыя атрады непрыяцеля, якія рухаліся да гэтых гарадоў. Большасць павятовых харугваў вялікі гетман паслаў на поўнач ад Вільні, каб засланіць сталіцу дзяржавы ад нападаў ворага з боку Полацка. Урэшце некалькі адзінак узмацнілі абарону дзвюх прыватных крэпасцей — Старога Быхава і Слуцка.

У сваю чаргу царскія ваяводы таксама не бяздзейнічалі. У пачатку студзеня пад Новы Быхаў быў накіраваны аддзел нежынскага палкоўніка Васіля Залатарэнкі, але яго «не допусцілі ляхі»³.

Акружыўшы Новы Быхаў, армія ВКЛ прыступіла да аблогі. Спрабавалася выкарыстаць супраць абаронцаў агонь артылерыі. Але яе стан у Вялікім Княстве ў сярэдзіне XVII ст. пакідаў жадаць лепшага. З усіх крэпасцей моцную артылерыю меў толькі Смаленск, а на баявыя дзеянні выстаўлялася частка палявых гармат, якія былі практычна бескарыснымі пры аблогах. Армія ВКЛ цярпела ад недахопу вопытных пушкароў. Так, па словах Я. Радзівіла, «пушкары і ўсе служачыя гэтай артылерыі такія дрэнныя і ні на што непрыдатныя, што за ўвесь гэты час штурму [Магілёва] толькі адзін снарад у горад трапіў, іншыя ўсе адны пераляцелі, другія не даляцелі і сваіх толькі людзей пабілі». Таму для паляпшэння стану артылерыі пры пасярэдніцтве палявога гетмана В. Гасеўскага са Старога Быхава пад Новы Быхаў пераправілі некалькі цяжкіх гармат. На жаль, абстрэл не прыносіў чаканых вынікаў, а ў прамерзлай зямлі немагчыма

¹ Бабятыньскі К. Стары і Новы Быхаў у час вайны Рэчы Паспалітай з Масквой (1654–1655).

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Т. 14 (дополнение к т. 3) [Присоединение Белоруссии, 1654–1655 / ред. Г. Ф. Карпов]. 1889. С. 607, 609–610.

³ Там жа. С. 517–518.

было рабіць падкопы і закладаць міны. Як скардзіўся Януш Радзівіл, нельга было «ні рыдлёўкі, ні матыкі выкарыстаць...».

У сваю чаргу казакі прыкладалі ўсе намаганні, каб атрымаць перамогу над сваім ворагам. Яшчэ на падыходах да Новага Быхава яны актыўна рабілі напады на войска ВКЛ і захоплівалі «языкоў». Згодна з адной з рэляцый І. Залатарэнкі, падчас адной з такіх вылазак быў атакаваны абоз войска ВКЛ. У баі казакі ўзялі «языка, немчина земли Прускай наемнаго», якога адправілі да цара¹. Затым праз 10 дзён падначаленыя І. Залатарэнкі каля Новага Быхава «напавшы на тотар князя Несвижского [напэўна, маецца на ўвазе татарская харугва з палка Міхала Казіміра Радзівіла] безвестно розбили, самих немало под меч подклонили, а языков дву живых взяли, которых послали до... царского величества»². Цікавай бачыцца далейшая метамарфоза гэтай падзеі. Так, у XIX ст. яе апісвалі наступным чынам: «Золотаренко произвел смелую и удачную вылазку, разбил князя Несвижского, взял весь обоз его и беспрепятственно воротился в Новый Быхов»³.

Падчас іншай сутычкі ў сур'ёзнай небяспецы апынуўся Багуслаў Радзівіл, які трапіў у засаду. Прывядзём апісанне гэтага здарэння: «У адной вылазцы пяхота, умяшаўшыся паміж коннымі казакамі і галінамі і пнямі высечаных дрэваў, паабкладаўшыся, з тых схаваных засадаў нечакана з ручной стрэльбы шмат нашых пазабівала, і князь наш Багуслаў у вялікай быў небяспецы. Бо адзін казак аднаго з важных саноўнікаў збоку ад князя Багуслава куляй з стрэльбы забіў. Куля другога казака, які ў самога Багуслава пацэліў, на шчасце, збочыла і, толькі шмат рукава адарваўшы, палец крыху параніла».

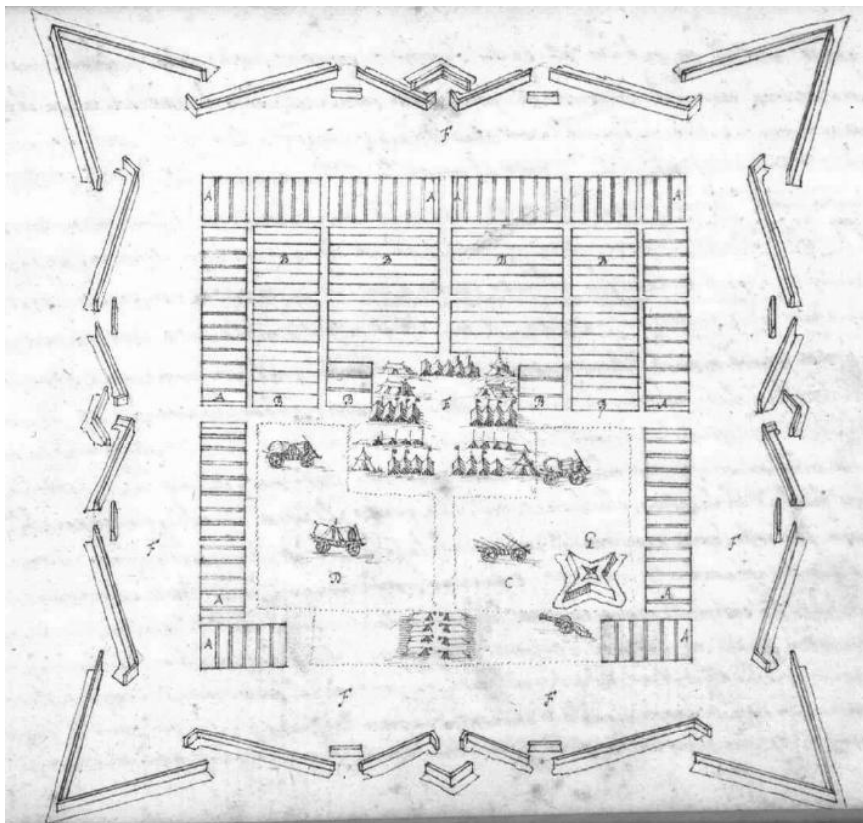
Неўзабаве армію ВКЛ чакалі больш сур'ёзныя праблемы. Праз некалькі дзён з'явіліся першыя цяжкасці з правіянтам. Ваколіцы Новага Быхава ляжалі спустошаныя за некалькі месяцаў знаходжання ў ім корпуса І. Залатарэнкі. Ён прадбачліва знішчыў усё ўшчэнт за многія кіламетры ад мястэчка: «Для выгодаў Князя [Януша Радзівіла] і месца не было, апроч адзінай дымам закуранай халупкі... Іншыя панове значнейшыя на гумнах, стадолах і хлявах мясціцца мусілі. А паспаліты жаўнер на марозах і прыкрых вятрах без ніякага прыкрыцця пры запаленым агні станцыю мець

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 14 (дополнение к т. 3) [Присоединение Белоруссии, 1654–1655 / ред. Г. Ф. Карпов]. 1889. С. 515–516.

² Там жа. С. 521–522.

³ Голицын Н. С. Русская военная история : [Ч. 1–2] / сост. кн. Н. С. Голицын, Ген. штаба ген.-лейт., член Военно-учен. ком. Глав. штаба Королевск. Шведск. акад. воен. наук. СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1877–1878. Ч. 2 : От Иоанна III до Петра I. 1878. С. 603.

мусіў». Войска пакутавала ад суровых маразоў. Уначы замярзала віно, а посуд з вадою нельга было адарваць ад вуснаў, не пакрывавiўшы iх. Значна ўскладнялі становiшча i моцныя снегапады.

Мал. 47. Схематычнае размяшчэнне вайсковага абозу (малюнак невядомага аўтара XVII ст.)

Ужо ў пачатку аблогі літвіны амаль на два тыдні засталіся без свайго вайскаводцы. З-за цяжкай хваробы Я. Радзівіл пэўны час не мог асабіста кіраваць арміяй. У гэтай сітуацыі вяршэнства павінен быў пераняць, згодна з законам і звычаем, яго намеснік — В. Гасеўскі. Аднак дывізію правага крыла самавольна ўзначаліў Б. Радзівіл, які не хацеў прызнаваць вяршэнства палявога гетмана. Больш за тое, з апісання пазнейшых баёў відаць, што афіцэры практычна ніяк не залежалі адзін ад аднаго. У выніку ўзнікалі недагаворанасць, канфлікты на глебе размежавання кампетэнцыі. Несумненна, гэта ўскладняла каардынацыю дзеянняў на полі бітвы, а часам рабіла яе зусім немагчымай. Гэткае становішча паўплывала і на падзеі 24 студзеня 1655 г.

У гэты дзень адбыўся генеральны штурм Новага Быхава. Пра яго ход вядома з некалькіх сведчанняў, якія па-рознаму асвятляюць паводзіны паасобных вайскаводцаў і прычыны паражэння. Вядома, што атакай асабіста не кіраваў па-ранейшаму хворы Я. Радзівіл. Войска наступала, падзяліўшыся на дзве групы. Правае крыло ўзначальваў Б. Радзівіл. На чале

левага крыла, якое налічвала каля 2 500 жаўнераў, стаялі В. Гасеўскі і Фромгальд Вольф. Першыя ў бой пайшлі аддзелы князя Багуслава. Яны хацелі прабіцца ў крэпасць у месцы, дзе каля берага ракі падступ абараняў толькі дубовы частакол, умацаваны ўнутранымі падпоркамі, насыпанымі з зямлі. Казакі чакалі атакі з таго боку і таму, каб ускладніць доступ да лініі ўмацаванняў, прарубілі ў лёдзе ў некалькіх месцах палонкі. Захапіць крэпасць наступам з аднаго кірунку, напэўна, было немагчыма, бо абаронцы, выкарыстоўваючы лютыя маразы, палівалі ўмацаванні вадою, і калі яна застывала, мury рабіліся практычна непрыступнымі. Слабая артылерыя не магла прабіць пралому, што яшчэ больш змяншала верагоднасць заняць мястэчка. Аддзелы Багуслава пачалі штурм прыкладна за паўгадзіны да світання. Заспець праціўніка зняацку не атрымалася — напэўна, яго пабудзіў лішні шум пры падрыхтоўцы да атакі. Непрыяцель паспеў паставіць атрады і артылерыю ўздоўж ракі.

Літвіны, маючы перад сабой на санях заслоны з дрэва ды саломы, каб бараніцца ад агню казакоў, «схаваныя за высокім берагам Дняпра (падышлі) па лёдзе аж пад самыя парканы; ды наша драгунія давала агню, кладучы мушкеты ў парканавыя дзіркі, аднак без (праломаў) і без сякер уламацца ў паркан было цяжка»¹. Пасля бітвы, што доўжылася гадзіну, і контрудару казакоў літвіны змушаны былі адступіць². Страты склалі 30 забітых і столькі ж параненых. Напэўна, найцяжэй прыйшлося ядру дывізіі правага крыла — палку нямецкай пяхоты, які ўзначальваў Багуслаў Прыпкоўскі. Яго самога «два разы ў гэтай бітве шротам падстрэлілі».

Сведкі падзей разыходзяцца ў ацэнцы пазіцыі левага крыла падчас штурму. Адзінкі палявога гетмана В. Гасеўскага ўвогуле не пайшлі ў бой і пасіўна глядзелі, як «заглынуўся» наступ дывізіі Б. Радзівіла, які адразу ж усклаў на гетмана віну за гэтую няўдачу. Князь лічыў, што праз няздатнасць, а магчыма і наўмысную бяздзейнасць В. Гасеўскага на яго аднаго «ўвесь імперат (варожы) абярнуўся», а потым, «не зрабіўшы справы», ім давялося вярнуцца.

Апісаныя вышэй непаразуменні з размежаваннем кампетэнцыі маглі істотна паўплываць на ход штурму. Аднак у самай падрабязнай справаздачы пра падзеі таго дня, складзенай адным з афіцэраў ВКЛ, тлумачыцца, што аддзелы палявога гетмана не падтрымалі войска князя Багуслава перадусім таму, што той занадта рана нанёс удар. Пры гэтым не быў пададзены ўмоўны

¹ Адсутнасць гармат і інструментаў (у прыватнасці сякер) падчас штурму палявых драўляных умацаванняў сведчыць аб дрэннай арганізацыі вайсковай справы як у дывізіі Радзівілаў у прыватнасці, так і ўвогуле ў арміі ВКЛ таго часу.

² Бабятыньскі К. Стары і Новы Быхаў у час вайны Рэчы Паспалітай з Масквой (1654–1655) [Электронны рэсурс]. URL: <http://www.belhistory.eu/konrad-babyatynski-stary-i-novy-byxa%D1%9E-u-chas-vajny-rechy-paspalitaj-z-maskvoj-1654-1655/> (дата звароту: 15.09.2016).

сігнал, які мусіў падняць на атаку адзінкі В. Гасеўскага, што чакалі ў перале-ску на другім баку горада. Наступаючыя таксама хутка адышлі з-пад умаца-ванняў, і ў выніку дывізія палявога гетмана не паспела далучыцца да бою.

Пасля паражэння 24 студзеня Я. Радзівіл адмовіўся ад далейшых спроб узяць умацаванні Новага Быхава. Пры гэтым ён апраўдваўся, што не бачыў магчымасці прымусіць праціўніка капітуляваць, і таму не хацеў марных ахвяр сярод жаўнераў. Армія Вялікага Княства стаяла пад горадам яшчэ больш за два тыдні, да 10 лютага¹, калі зняла аблогу і перайшла да Магілёва.

Тым часам Стары Быхаў зноў рыхтаваўся да вядзення баявых дзе-янняў: тут папоўнілі запасы правіянту і рыштунку². А калі скончыліся баі пад Новым Быхавам і Магілёвам, К. Л. Сапега даслаў сюды 1 200 жаўнераў з ліку сваіх прыватных харугваў. Агульная колькасць аба-ронцаў, аднак, значна паменшылася ў выніку выезду ўглыб ВКЛ вялікай колькасці шляхты і мяшчан, якія разумелі, што новае наступленне царска-казацкіх войскаў прывядзе да адрыву горада ад краіны на доўгія месяцы³.

Спробы заняць Магілёў беспаспяхова доўжыліся да пачатку траўня 1655 г. Увесь гэты час маскоўскі ўладар Аляксей Міхайлавіч патрабаваў ад І. Залатарэнкі, каб той сваёй зброяй дапамог магілёўцам. На гэта ка-зацкі палкоўнік неаднаразова адказваў, што да Магілёва яго войска не мо-жа дайсці з-за вялікіх снягоў, «из которых конем человек не может выбре-сть». Аднак снягі не перашкодзілі казакам паграміць некалькі вёсак Ма-гілёўскай эканоміі, знішчыць разам з насельніцтвам гарады Бабруйск, Глуск і Казімір⁴. Апошні горад пасля гэтых падзей знікне да пачатку ХХІ ст., калі яго знойдуць падчас раскопак.

У траўні 1655 г. з Бранска на Магілёў вырушыла армія ваяводы А. Н. Трубяцкога. У гэты ж час І. Залатарэнка са сваімі казакамі зноў акружыў Стары Быхаў. Войска ж ВКЛ, як і чакалася, каб не сутыкнуцца з «апанентамі», таксама рушыла на захад, углыб краіны. А крэпасць Стары Быхаў зноў засталася сам-насам з ворагам.

¹ Бабятыньскі К. Стары і Новы Быхаў у час вайны Рэчы Паспалітай з Масквой (1654–1655) [Электронны рэсурс]. URL: <http://www.belhistory.eu/konrad-babyatynski-stary-i-novy-byxa%D1%9E-u-chas-vajny-rechy-paspalitaj-z-maskvoj-1654-1655/> (дата звароту: 15.09.2016).

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 14 (дополнение к т. 3) [Присоединение Белоруссии, 1654–1655 / ред. Г. Ф. Карпов]. 1889. С. 469–470.

³ Бабятыньскі К. Адносіны жыхароў ВКЛ да маскоўскага войска ў 1654–1955 гг. // Беларускі гістарычны агляд. 2007. Т. 14. Сш. 1–2. С. 70.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 14 (дополнение к т. 3) [Присоединение Белоруссии, 1654–1655 / ред. Г. Ф. Карпов]. 1889. С. 530–537.

Пакуль царская армія з новымі сіламі вяла наступ на ВКЛ з мэтай захапіць усю тэрыторыю гэтай краіны, а кіруючыя колы Рэчы Паспалітай тым часам на сойме ў Варшаве тэрмінова разглядалі пытанне пра неабходнасць склікання паспалітага рушэння, 7 траўня пад Быхавам І. Залатарэнка пісаў у грамаце да абложаных: «...а спротивяете ся воли Господа Бога..., о хотите усю Литву задержати своим одним Быховом. Па сотно кротным упоминаньем упоминаю, жебысте се поклонили Его Царскому Величеству, а над собою, жонами и детьми своими змиловали се. Бо ведайте о том певне, коли вас достанем през меч, и малого дитяти живити не будем»¹. На гэта жыхары Старога Быхава адказалі: «Сдавться де мы не хотим, а будем де сидеть покамест нашей мочи будет»².

Мал. 48. Быхаўскі замак у часы росквіту (малюнак С. Лявіцкага)

Тым часам наказному гетману ад цара Аляксея Міхайлавіча прыйшоў загад пра ўмацаванне аблогі Старога Быхава і адпраўленне большай часткі войскаў для ўзяцця Свіслачы і Мінска, што было выкана-на: украінскія фарміраванні накіраваліся за Бярэзіну. Стары Быхаў акружылі падраздзяленні казацкага палкоўніка Самойлы Курбацкага, да

¹ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Т. 1. Вильна : Печатня Губернского Правления, 1867. С. 391.

² Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук. СПб. Т. 2: Разрядный приказ. Московский стол. 1635–1659 / под ред. Н. А. Попова. 1894. С. 409.

якіх 1 чэрвеня далучылася шматтысячнае войска А. Н. Трубяцкога. Напярэдадні новага маскоўскага наступу жыхарам і валашчанам Новага Быхава ад імя цара былі дадзены «палёгкі»: іх, акрамя ўсяго іншага, абяцаліся «оберегать, чтобы им от войска... царского величества обид и никакого разоренья и тесноты не было»¹.

Вынікі летняй кампаніі 1655 г. для ВКЛ былі катастрофічнымі. Да восені гэтага года царскім войскам і казакамі была захоплена практычна ўся тэрыторыя Вялікага Княства, уключаючы сталіцу Вільню. Вольнымі засталіся толькі асобныя «астравы свабоды» — Стары Быхаў, Слуцк, Берасце, Ляхавічы, а паміж гарадамі «блукалі» войскі і асобныя падраздзяленні праціўніка.

А тым часам Старабыхаўская крэпасць не выходзіла з галавы ў маскоўскага цара Аляксея Міхайлавіча. Яшчэ ў чэрвені ён накіраваў у войска, якое абложвала непакорлівы горад, двух дваран, якія павінны былі перадаць К. Багушэвічу царскую грамату, у якой абаронцам прапанавалася здаць Стары Быхаў без кровапраліцця. Цар у такім разе гарантаваў усім захаванне маёмасці, ранейшых правоў і да т. п. Увогуле, хто жадаў грошай — таму абяцалі грошы, хто жадаў сысці з горада ўглыб Літвы — калі ласка. Ну а непакорлівых манарх пагражаўся «предать мечу»². Угаворы былі падмацаваныя актыўнымі баявымі дзеяннямі царскіх войскаў, якія працягваліся да 26 ліпеня. Абаронцаў князь А. Трубяцкі неаднаразова заклікаў здавацца. На прапановы здаць горад быхаўцы адказвалі: «Пакуль будзе хлеба і ўсялякіх прыпасаў, датуль і будзем сядзець, а здацца чаркасам і гасударавым людзям не хочам»³. Свае словы непакорлівы гарнізон таксама актыўна пацвярджаў сілай зброі. А. Трубяцкі пісаў аб гэтым цару: «И быховцы... тебе, великому государю, не доби́ли челом, и города не сдали, и из городу на солдатские шанцы вылазки у них были не по один день, и ночью, и с твоими государевыми людьми пеших полков с солдаты и с стрельцы они, быховцы бились;

¹ Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века / А. Н. Мальцев ; под ред. В. А. Александрова, Л. В. Милова. М. : Изд-во Москов. ун-та, 1974. С. 85 ; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 14 (дополнение к т. 3) [Присоединение Белоруссии, 1654–1655 / ред. Г. Ф. Карпов]. 1889. С. 609.

² Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 4: 1645–1676. С. 243–244.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 14 (дополнение к т. 3) [Присоединение Белоруссии, 1654–1655 / ред. Г. Ф. Карпов]. 1889. С. 716.

и твои государевы ратные люди быховцев побивали, от шанцев в ров отбивали»¹.

Акрамя гэтага, маскоўцы былі абавязаны дапытаць «языкоў», узятых падчас баявых дзеянняў з быхаўцамі, і пазнаць колькасць абаронцаў крэпасці, іх склад, наяўнасць у горадзе харчу і г. д. Згодна з атрыманай інфармацыяй, у горадзе ўсяго было «...шляхты 50 человек, желдаков 400 человек, венгров 50 человек, жидов 1000 человек, мещан 800 человек». Зусім невялікая сіла, прычым большая частка абаронцаў — цывільныя людзі. Гармат яны мелі 4 вялікія і 26 палкавых. Свінцу, пораху і харчоў у быхаўцаў было многа. Акрамя таго, порах яны рабілі самі. Ды і ад хвароб, да расчаравання маскоўцаў, абаронцы не паміралі².

Засяроджанасць у фартэцыі вялікай колькасці прафесійных жаўнераў-наймітаў выклікала спрэчкі аб кампетэнцыі яшчэ ў 1654 г. Вясной 1655 г. яны ўзмацніліся. Як бачна з ліста рэчыцкага скарбніка Юстыніяна Паўшаноўскага, які ад імя падканцлера зладзіў новы набор, войска не хацела прызнаваць уладу К. Багушэвіча, які кіраваў абаронай дагэтуль. Хаця той выдатна спраўляўся з ускладненымі абавязкамі, аднак быў не ў афіцэрскім чыне і, відаць, карыстаўся не надта вялікім аўтарытэтам сярод наймітаў. Драгунскія рэгіменты лічылі за свайго кіраўніка капітана Яна Кругера. К. Бабятыньскі сцвярджае, што са згоды К. Л. Сапегі менавіта апошні ўзначальваў гарадскі гарнізон у 1655 г. К. Багушэвічу ж пакінулі толькі цывільную ўладу³. Разам з тым такая выснова даволі сумніўная. Пацверджаннем гэтаму з'яўляюцца сведчанні абаронцаў Старога Быхава, якія патрапілі ў 1655 і 1656 гг. у маскоўскі палон. Практычна ўсе яны заяўлялі, што абаронай кіруе К. Багушэвіч і суддзя Ярашэвіч («Ерошинской»)⁴. Акрамя таго, цар Аляксей Міхайлавіч,

¹ Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мінск, 1991. С. 83 ; Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук. СПб. Т. 2: Разрядный приказ. Московский стол. 1635–1659 / под ред. Н. А. Попова. 1894. С. 696.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 14 (дополнение к т. 3) [Присоединение Белоруссии, 1654–1655 / ред. Г. Ф. Карпов]. 1889. С. 715–716.

³ Бабятыньскі К. Стары і Новы Быхаў у час вайны Рэчы Паспалітай з Масквой (1654–1655) [Электронны рэсурс]. URL: <http://www.belhistory.eu/konrad-babyatyynski-stary-i-novy-byuha%D1%9E-u-chas-vajny-rechy-paspalitaj-z-maskvoj-1654-1655/> (дата звароту: 15.09.2016).

⁴ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук. СПб. Т. 2: Разрядный приказ. Московский стол. 1635–1659 / под ред. Н. А. Попова. 1894. С. 464, 467.

калі накіроўваў лісты ў Старабыхаўскую фартэцыю, адрасаваў іх перш за ўсё «подстаросте Богушевичу и Ерошевичу»¹.

Гераізм і стойкасць гараджан былі адзначаны асабістай граматай караля Рэчы Паспалітай Яна Казіміра ад 31 траўня 1655 г. «Securitas Vuchowa», згодна з якой жыхары гэтага валодання К. Л. Сапегі вызваляліся ад усіх падаткаў на 20 гадоў. Акрамя таго, за кошт каралеўскай казны для абароны Старога Быхава наймаліся 300 чалавек нямецкай пяхоты².

Каб пераканаць абаронцаў, казакі пайшлі на хітры псіхалагічны ход. У другой палове чэрвеня адным казацкім раз'ездам за р. Бярэзінай быў захоплены і смяротна паранены пасланец з лістамі для жыхароў Старога Быхава. Пасля азнаямлення з гэтымі лістамі І. Залатарэнка перадаў іх маскоўскаму цару. З лістоў стала вядома, што якой-небудзь істотнай дапамогі гарнізон горада не атрымае. Максімум, на што ён мог разлічваць, гэта на невялікае падраздзяленне драгунаў пад камандаваннем нейкіх Клата і Шумана. Але ў святле змены ваеннага становішча быхаўцы і на гэтых драгунаў спадзявацца наўрад ці маглі. Таму казацкі правадыр папрасіў Аляксея Міхайлавіча пасля чытання накіраваць лісты ў Стары Быхаў адрасатам. Разлік быў просты: даведаўшыся, што дапамогі не будзе, гарнізон горада здасца³. Але казацкі палкоўнік памыліўся. Крэпасць працягвала змагацца.

Аднак у той час як адны абаранялі сваю Радзіму, іншыя думалі толькі пра сябе. Так, сярод лістоў, якія павінны былі патрапіць у рукі быхаўцам, быў адзін, напісаны згаданым раней Ю. Паўшаноўскім Габрыэлю Вількоўскаму, у якім адпраўнік прасіў свайго швагра сабраць усю маёмасць Паўшаноўскага, змешчаную ў Старым Быхаве, у тым ліку свіное мяса, сала, змесціва дзвюх жытніц, і на калёсах накіраваць у Ляхавічы⁴. Вось толькі не вядома, выканалі просьбу Паўшаноўскага ці не.

Адразу пасля захопу Вільні маскоўскі самадзержац, які не пакідаў надзеі авалодаць Старым Быхавам, паслаў у непакорлівы дняпроўскі горад чарговую грамату, у якой спяшаўся паведаміць абаронцам, што ім «помоши... надеятся не от кого, гетманы Радивил и Госевский со всем войском побиты и столица Великого Княжества Литовского город Вилна

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 14 (дополнение к т. 3) [Присоединение Белоруссии, 1654–1655 / ред. Г. Ф. Карпов]. 1889. С. 774.

² Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мінск, 1991. С. 83.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 14 (дополнение к т. 3) [Присоединение Белоруссии, 1654–1655 / ред. Г. Ф. Карпов]. 1889. С. 724–732.

⁴ Там жа. С. 732.

за нами...»¹. Для пацверджання факта падзення сталіцы Аляксей Міхайлавіч прапанаваў К. Багушэвічу адпусціць у Вільню пад царскія гарантыі двух надзейных людзей, а затым — «государские милости к себе поискати и город Старый Быхов... сдати»².

*Мал. 49. Макет Быхаўскага замка ў XVII ст.
(Быхаўскі раённы гісторыка-краязнаўчы музей)*

У гэты час пад Старым Быхавам стаялі запарожскія казакі палкоўніка Івана Касінскага і пяхотны полк Якуба Ронарта, які застаўся тут пасля адыходу ад цвердзі арміі Аляксея Трубяцкога. Царскім пасланцам Я. Ронарт распавёў шмат цікавага. Напрыклад, што казацкі палкоўнік Самуїла Курбацкі, які павінен быў актыўна абложваць крэпасць, «от Быхова отступил и стоит неведомо где». Шукаць Курбацкага Я. Ронарт не рэкамендаваў і павадыроў царскаму паслу даць адмовіўся, таму што «быховские осадные люди дороги все отняли и многих... государевых людей

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 14 (дополнение к т. 3) [Присоединение Белоруссии, 1654–1655 / ред. Г. Ф. Карпов]. 1889. С. 776.

² Там жа.

в дороге побивают и в полон емлют»¹. Палкоўнік Іван Касінскі таксама скардзіўся на быхаўцаў, што тыя робяць частыя вылазкі, нападаюць нават на іх умацаваны табар і здабываюць «языкоў», ад якіх даведваюцца пра ўсе апошнія падзеі. Што да царскае граматы, дык абаронцы ўзялі яе пачытаць, — дзеля гэтага выязджалі шляхціч Мікіта Рагоза з двума нямецкімі афіцэрамі Мікаласам Клатам і Грыгорыем Крээм, а на другі дзень далі адказ: каб цар больш ніколі не прысылаў ім сваіх грамат, таму што ўзяць Стары Быхаў ён можа толькі праз меч. Але на гэтым нахабства абаронцаў горада не скончылася: праз некалькі дзён пасля адказу на грамату Аляксея Міхайлавіча 18 жніўня 1655 г. яны зноў напалі на ўмацаваны табар І. Касінскага. Пры гэтым у маскоўскі палон патрапілі баркалабаўскі мешчанін Пётр Сямёнаў і быхавец Восіп Прыгарын².

Рэгулярныя страты не бянтэжылі быхаўцаў, і яны ў далейшым не збіраліся выпускаць ініцыятыву са сваіх рук. 8 верасня 1655 г. са Старога Быхава да казакоў перабег 18-гадовы «паляк»³ і сказаў, што з горада выйшла каля 2 тысяч салдат, якія маюць намер напасці на табары казакоў, а таксама на Магілёў і Чавусы. 9 верасня ў Магілёве забілі трывогу: быхаўскія «ляхі» выйшлі з горада (пры гэтым ні казакі, ні маскоўскі полк супраціву не аказалі наогул!) і актыўна збіраюць у вёсках Быхаўскага і Магілёўскага павеатаў харчаванне на зіму. У абложаную крэпасць ужо накіроўваецца 300 калёс, а на в. Дашкаўка напалі 300 вершнікаў, якія забілі каля 50 чалавек, і цяпер праз в. Баркалабава з нарабаваным рухаюцца ў бок Старога Быхава. За імі адразу ж падрыхтавалі пагоню з 300 салдат, што нагналі быхаўцаў на р. Лахва. Паміж дзвюма групамі прэтэндэнтаў на сялянскае дабро пачаўся бой. Сутычка працягвалася да вечара. У выніку быхаўцаў «прыціснулі» да балота, але ўначы яны прайшлі праз яго і вярнуліся ў сваю крэпасць, страціўшы пры гэтым 30 чалавек і 50 калёс

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Т. 14 (дополнение к т. 3) [Присоединение Белоруссии, 1654–1655 / ред. Г. Ф. Карпов]. 1889. С. 792.

² Там жа. С. 795–296.

³ Трэба адзначыць, што словы «паляк», «лях», «литовские люди», якімі царскія камандзіры і ўраднікі называлі абаронцаў Старога Быхава і іншых гарадоў, не сведчаць пра тое, што фартэцыю абаранялі палякі і літоўцы ў этнічным сэнсе. Нягледзячы на тое, што ў войску Рэчы Паспалітай вялікую колькасць складалі праваслаўныя жыхары сучасных Беларусі і Украіны, якія называлі сябе русінамі, прадстаўнікі ўлады Рускага царства ніколі не называлі іх «рускім народам» ці «праваслаўнымі хрысціянамі». Яны называлі іх палякамі, літвой ці польскімі і літоўскімі людзьмі (падрабязней гл.: Плахій С. Рускі Вавілон: Дамадэрныя ідэнтычнасці ў Расіі, Украіне і Беларусі. 2-е выд., папраўленае. Смаленск : Інбелкульт, 2014. С. 178).

з харчаваннем. Царскія ратнікі, у сваю чаргу, не далічыліся 40 салдат¹. Як сведчаць гістарычныя дакументы, такія «акцыі» абаронцаў непакорнага горада не былі разавымі. З паведамлення магілёўскага ваяводы Васіля Якаўлевіча Ункоўскага вядома, што Асавецкае, Іструбецкае і іншыя войтаўствы ў 1655 г. былі спустошаны вайной і «быховскімі людзьмі»².

Вось у такі час да Старога Быхава з цэнтральнай Беларусі зноў падышлі арміі І. Залатарэнкі і А. Трубяцкога. Цяпер, натхнёны перамогамі, наказны гетман спадзяваўся здабыць гэтую фартэцыю ды нарэшце расквітацца за ранейшыя няўдачы. Але адбылося самае нечаканае. У першыя дні аблогі, у пачатку кастрычніка, у поўдзень, «быхаўскія сядзельцы» зрабілі вылазку. Падчас сутычкі І. Залатарэнку «на герцу пострелено у ногу з мушкета, от которой ноги и помер под Быховом»³. Цікавасць выклікае выраз «на герцу». З герца (іншая назва — татарскі танец) у разгляданы перыяд казакі пачыналі баявыя сутычкі з праціўнікам. Перад боем самыя адважныя «рыцары» пад'язджалі на хвацкіх конях да самога непрыяцельскага стана, стралялі са стрэльбаў і ўсяляк абражалі ворагаў, імкнучыся выклікаць іх на паядынак⁴. Менавіта падчас такой сутычкі з абаронцамі горада і загінуў І. Залатарэнка.

Стары Быхаў наогул стаў фатальным горадам для казацкага войска: яшчэ раней пад яго сценамі загінуў чарнігаўскі палкоўнік Падабайла⁵.

З часам жыццё і смерць І. Залатарэнкі асобнымі палітычнымі дзеячамі былі перайначаны да непазнавальнасці. Чалавек, які «ўславіўся» сваёй празмернай жорсткасцю і схільнасцю да п'янства, у псеўдагістарычнай працы «История русов или Малой России» быў прадстаўлены як заўзяты і адважны абаронца праваслаўя і ўсяго добрага⁶. Пра тое, што гэты чалавек заваяваныя гарады заліваў крывёй жанчын і дзяцей, а таксама пра тое, што ў п'яным чадзе наказны гетман забіваў сваіх падначаленых, «История русов» не згадвае.

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Т. 14 (дополнение к т. 3) [Присоединение Белоруссии, 1654–1655 / ред. Г. Ф. Карпов]. 1889. С. 834.

² Там жа. С. 835.

³ Белоруссия в эпоху феодализма : сб. документов и материалов : в 3 т. / ред. коллегия: А. И. Азаров [и др.] ; Акад. наук БССР. Ин-т истории. Архивное упр. МВД БССР. Минск : Изд-во Акад. наук БССР, 1959–1961. Т. 2: С середины XVII до XVIII века до воссоединения с Россией / сост.: А. И. Азаров [и др.]. 1960. С. 138.

⁴ Яровой А. В. Военная культура казачества: символическое пространство и ритуал : монография. М. ; Берлин : Директ-Медиа, 2014. С. 100.

⁵ Батюшков П. Н. Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края. СПб. : Типография Товарищества «Общественная Польза», 1890. С. 254.

⁶ Конисский Г. История русов или Малой России. М. : Университетская типография, 1846. С. 128–129.

Аднак у гэтай кнізе змешчаны своеасаблівы погляд на Быхаўскую аблогу. Паводле выкладзенага ў «Истории русов» міфа, І. Залатарэнка падчас польскага свята Трох Каралёў, калі гарнізон горада пасля набажэнства займаўся «пированіямі», з дапамогай лесвіц і вялікіх снягоў узабраўся ў замак, адкрыў з яго страляніну з гармат па горадзе і бастыёнам. «Польскія войскі», выбітыя з замка, пакінулі Стары Быхаў і пешшу пайшлі ў Літву. Але гора-ваякі былі акружаны казакамі ў лясах на Мінскай дарозе і без супраціву здаліся ў палон. І. Залатарэнку за гэта хвалілі Б. Хмяльніцкі і сам цар. Затым, заваяваўшы Літву, наказны гетман праходзіў з войскамі г. Стары Быхаў. Але пры ўездзе на гарадскую плошчу І. Залатарэнка быў забіты стрэлам са званіцы. Забойца, вядома ж, быў затрыманы. Ім, як ні дзіўна, быў каталіцкі арганіст Томаш, які адразу прызнаўся, што здзейсніць гэтае ліхадзейства яго падгаварылі каталіцкія ксяндзы. Пры гэтым страляў Томаш куляй з лацінскімі літарамі, адлітай са святой чашы, асвечонай заговарамі. За забойства ксяндзы абяцалі яму «на ряду мучеников царство Небесное и воспитание детей его в школах Иезуитских»¹.

Разам з тым містычны складальнік у смерці І. Залатарэнка ўсё ж меў месца. Цела наказнога гетмана прывезлі ў Корсунь, дзе яго змясцілі ў царкве Мікалая Цудатворца. У дзень пахавання падчас памінальнай службы царква па незразумелых прычынах успыхнула. У полымі і падчас узніклай таўкатні загінула 432 чалавекі. Пасля пажару цела наказнога гетмана знайшлі і перанеслі ў іншы храм. Але і ён два разы загарэўся².

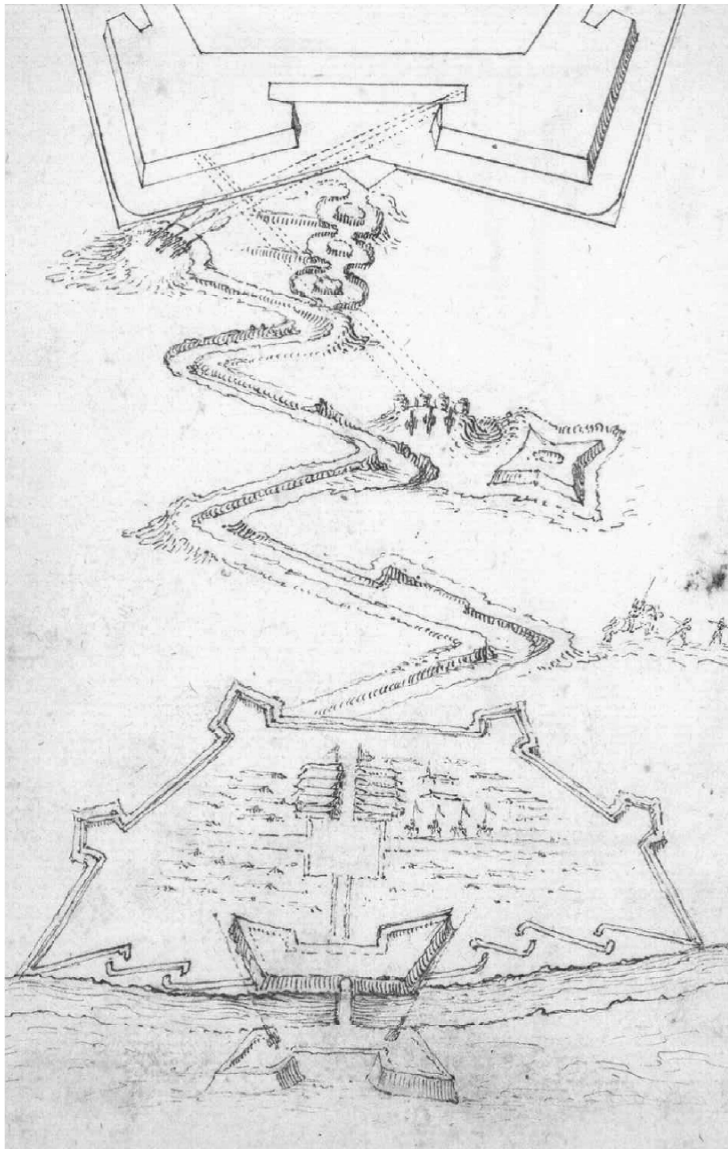
Смерць І. Залатарэнка справакавала бунты сярод казакоў, якія абложвалі Стары Быхаў. Радавыя ваякі «повстали» на сваіх кіраўнікоў. Аднак па дарозе да казацкіх старшынаў ім трапіліся купецкія абозы з гарэлкаю. Натуральна, абозы былі разрабаваны, купцы — забіты, а казакі «позапіваліся». У выніку казацкія старшыны забілі найбольш актыўных бунтароў. Тых жа, да каго адразу не дацягнулася шабля, павесілі. І ўсё ж дысцыпліна ў войску была падарвана, і нямалая частка казакоў вярнулася ва Украіну³, пакінуўшы каля Старога Быхава полк з 22 сотняў Івана Нячая, які складаўся ў асноўным з сялян Усходняй Беларусі. А ў канцы года і маскоўскія войскі фактычна знялі аблогу з непакорлівага горада⁴.

¹ Конисский Г. История русов или Малой России. М., 1846. С. 128.

² Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще. М., 1847. С. 212.

³ Белоруссия в эпоху феодализма : сб. документов и материалов : в 3 т. / ред. коллегия: А. И. Азаров [и др.] ; Акад. наук БССР. Ин-т истории. Архивное упр. МВД БССР. Минск : Изд-во Акад. наук БССР, 1959–1961. Т. 2: С середины XVII до XVIII века до воссоединения с Россией / сост.: А. И. Азаров [и др.]. 1960. С. 138.

⁴ Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мінск, 1991. С. 84.

Мал. 50. Горад каля ракі, акружаны акапамі, падчас аблогі, пазбаўлены магчымасці выкарыстання воднага шляху (малюнак невядомага аўтара XVII ст.)

Чавускі палкоўнік І. Нячай актыўна працягваў справу свайго папярэдніка — спрабаваў авалодаць Старым Быхам. 26 студзеня 1656 г. Б. Хмяльніцкі сваім універсалам пацвердзіў статус І. Нячая як «полковника на Белой Руси». Пры гэтым Хмяльніцкі вызначыў тэрыторыю, падуладную Украіне, у рамках Рэчыцкага, Аршанскага, Мсціслаўскага павеатаў, уключаючы Гомель, Новы Быхаў і Магілёў¹. Прэтэндуючы на Магілёў, украінцы выказвалі незадавальненне тым, што гэты найбуйнейшы на Падняпроўі цэнтр праваслаўнай епархіі быў падначалены Маскоўскаму патрыярхату. Усё гэта выклікала канфлікты І. Нячая з царскімі ваяводамі². Калі маскоўцы хацелі адабраць у яго Чавусы, казацкі палкоўнік заявіў, што будзе абараняцца

з усім войскам і артылерыяй. У сваю чаргу, царскія ратнікі фізічна знішчалі тыя мясцовыя адзелы, якія выказвалі жаданне злучыцца з украінскім войскам³. А І. Нячай працягваў актыўна пашыраць тэрыторыю дзеяння свайго палка. У яго фарміраванні набіралі ахвотнікаў, але больш-

¹ Документы эпохі Богдана Хмельніцкага 1656 і 1657 гг., извлеченные из Главного Московского Архива Министерства Иностранных Дел [Электронный ресурс] / сообщил И. М. Каманин. Киев, 1911. URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVII/1640-1660/Dok_Bogd_Chmeln/text1.html (дата обращения: 24.05.2016).

² Катлярчук А. У ценю Польшчы і Расеі // АРСНЕ. 2008. № 7–8. С. 597.

³ Там жа. С. 598.

шасць запісвалі ў сотні сілай. На І. Нячая паступалі скаргі, што ён гвалтам пераводзіць у казакі «пашенных крестьян», часам — цэлымі вёскамі¹.

Між іншым у лістападзе 1655 г. са Старабыхаўскай фартэцыі збег палонны рускі салдат, які паведаміў, што «в Быхове конных и пеших людей с 1000 человек... А хлебными запасами у них... скудно, и многие бедные люди от того скучают...». Вялікія страты прыносіў «огненный наряд» (гарматы), які прыслалі па просьбе І. Залатарэнкі. Быхаўцы памкнуліся здавацца, але, калі даведаліся ад палонных, узятых падчас вылазкі, што ворагі збіраюцца адыходзіць, вырашылі горад не здаваць. «А по городу де у них, быховцев, сторожа крепкая, в день и ночь стоят беспрестанно все»².

Прыкладна такую ж інфармацыю ў снежні 1655 г. паведамлялі і палонныя абаронцы Старабыхаўскай крэпасці: жыхар с. Гарадзец Іван Аляксееў і драгун Лаўрын Ермалаеў. Цікавасць уяўляюць сведчанні І. Аляксеева, які значна перабольшвае колькасць абаронцаў і хлебных запасаў, якіх, па яго словах, «не скудно»³.

Ранняя вясной 1656 г. маскоўскі цар ізноў накіраваў абаронцам Старабыхаўскай крэпасці грамату з прапановай спыніць супраціў. Мяркуючы па ўсім, гараджан праінфармавалі аб тым, што ўся тэрыторыя Вялікага Княства Літоўскага ўжо належыць Аляксею Міхайлавіч і ў быхаўцаў проста няма выбару. На гэта К. Багушэвіч дыпламатычна адказаў, што калі маскоўскі цар стаў гасударом «Літвы і Бelay Русі», то быхаўцы яго волі супрацівіцца не будуць. Але паколькі з Рэчы Паспалітай і ад гаспадара крэпасці такіх вестак няма, абаронцы будуць і далей вернымі кіраўніку сваёй краіны. Больш за тое, гараджане, даючы цару адмову, паказвалі апошняму, што клапацяцца пра яго годнасць, бо з «вечным насмеяннем» будзе звязана наяўнасць у манарха яшчэ адных «вероломных подданных», такіх жа як «окрестный народ изменников» (меліся на ўвазе жыхары Новага Быхава і Магілёва і іншых населеных пунктаў, якія прысягнулі цару)⁴.

¹ Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667 [Электронны рэсурс]. URL: <http://knihi.com/sahanovic/vajna.html> (дата звароту: 24.01.2016).

² Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мінск, 1991. С. 84.

³ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук. СПб. Т. 2: Разрядный приказ. Московский стол. 1635–1659 / под ред. Н. А. Попова. 1894. С. 464.

⁴ Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг., извлеченные из Главного Московского Архива Министерства Иностранных Дел / сообщил И. М. Каманин. Киев, 1911. [Электронный ресурс]. URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVII/1640-1660/Dok_Bogd_Chmeln/text1.htm (дата обращения: 18.01.2016).

*Мал. 51. Кароль Рэчы Паспалітай
Ян II Казімір Ваза*

Разам з тым «быхаўскія сядзельцы» вялі актыўную перапіску не толькі з маскоўскім уладаром. Яны рэгулярна абменьваліся інфармацыяй з кіраўнікамі Рэчы Паспалітай. Быхаўцам пісаў лісты сам Ян Казімір, кароль Рэчы Паспалітай, а таксама Павел Сапега, ваявода Віцебскі. «Войту и мешчанам г. Быхава» паведамляліся апошнія навіны з тэатра баявых дзеянняў і выказвалася падзяка за зацяты супраціў. Частка гэтай карэспандэнцыі была перахоплена казацкімі заставамі і раз'ездамі, якія кантралявалі абшар ад Чэрвеня да Чавус. У ліпені 1656 г. з перапіскі І. Нячаю стала вядома, што для падмацавання ў непакорную

цвердзь напраўлены аддзелы мазырскага суддзі С. Аскеркі. Гэтая інфармацыя дазволіла царска-казацкім войскам прыняць адпаведныя меры для таго, каб дапамога не дайшла¹.

Гаспадары горада і краіны разумелі, што аднымі словамі крэпасці не дапаможаш, таму да Старога Быхава рознымі шляхамі накіроўваліся абозы. Але ж казакі захапілі большую іх частку. І. Нячай даводзіў да ведама Аляксея Міхайлавіча: «В нынешнем году, месяца июля 15 дня, переняв врагов и недругов вашего царского величества, едучих рекою Березынею, а впадающих в реку Друту, хотящих пройти до Старого Быхова, двадцать шесть суден с разными запасы и сорок три лодки..., всех... погромили: одних потопили, а других порубили. Также жидов с возами много порубили». Казацкі палкоўнік таксама дакладваў, што ад мая да 24 ліпеня 1656 г. з быхаўскай цвердзі да яго перабеглі 26 чалавек².

¹ Документы эпохі Богдана Хмельніцкага 1656 і 1657 гг., извлеченные из Главного Московского Архива Министерства Иностранных Дел / сообщил И. М. Каманин. Киев, 1911. [Электронный ресурс]. URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVII/1640-1660/Dok_Bogd_Chmeln/text1.html (дата обращения: 24.05.2016).

² Там жа.

Становішча старабыхаўскага гарнізона з цягам часу рабілася ўсё больш складаным. Цікавае пісьмо, напісанае ўдзельнікам абароны, якое было захоплена пад горадам і накіравана 17 кастрычніка цару, прыводзіць у сваёй працы А. М. Мальцаў. У гэтым пісьме адзначалася, што «паспольства» (просты люд) «отбежать нас имело не по одному, но и по сту и по двести вместе, мало не по всяк день до неприятеля передаются не только ис черных людей, но и из драгунов и солдат, а сверх того и ис пехоты. И вчерашнего дня остаток меския черни до единого собрався и первые через несколько дней голодавши все вместе до неприятеля покинув», жадалі Нерапшынскага (аўтара пісьма) і Багушэвіча замучыць¹. Малаверагодным выглядае тое, што горад пакінула такая колькасць людзей адначасова (па сто, дзвесце чалавек), бо такія факты былі б адразу адзначаны ў дакладах рускіх ваявод цару. Больш за тое, гэтая інфармацыя абавязкова была б адлюстравана на старонках дарэвалюцыйных зборнікаў дакументаў, такіх як «Акты Маскоўскай дзяржавы», каб пацвердзіць «жаданне» жыхароў Літвы жыць пад уладай «блізкага ім» праваслаўнага манарха. Верагодна, Нерапшынскі згущчаў фарбы дзеля таго, каб крэпасці ўсё ж такі аказалі дапамогу або каб абгрунтаваць магчымую здачу горада.

Невядома, чым бы скончыўся для быхаўцаў 1656 год, але, як кажуць, адчайным шанце. 3 лістапада ў Немежы пад Вільняй паміж Рэччу Паспалітай і Рускім царствам быў падпісаны акт аб перамір'і, у адпаведнасці з якім цар прызнаваўся наступнікам Яна Казіміра на вялікакняжацкім пасадзе. У сваю чаргу Аляксей Міхайлавіч абяцаў вярнуць ВКЛ захопленыя землі і перамагчы шведаў, якія таксама напалі на Рэч Паспалітую. На самой справе ні адзін ні другі бок не збіраліся доўга прытрымлівацца змешчаных у дамоў абавя-

Мал. 52. Кіраса другой паловы XVI — пачатку XVII ст., знойдзеная ў гістарычнай частцы Быхава (Быхаўскі гісторыка-краязнаўчы музей)

¹ Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века. М. : Из-во Москов. ун-та, 1974. С. 167.

зацельстваў. Акт разглядаўся як часовая, вымушаная мера, але яго ўмовы забаранялі царскім войскам і казакам «чинить зацепки и наезды» на населеныя пункты, якія да таго не былі заваяванымі, «особливо Быхову»¹. Таму маскоўскія ратнікі на час спынілі актыўныя ваенныя дзеянні супраць Вялікага Княства. У той жа час казакі і не спрабавалі гэтага рабіць па прычыне таго, што мір паміж Рэччу Паспалітай і Масквой быў непрымальны для Б. Хмяльніцкага, бо ён не збіраўся спыняць бітву за тэрыторыю Паўднёва-ўсходняй Белай Русі. У выніку канфлікт паміж казакамі і войскамі Аляксея Міхайлавіча выліўся спачатку ў лакальныя сутычкі, а да 1659 г. у паўнамаштабную вайну.

Гэтая сітуацыя найбольш ярка адбілася на становішчы Старога Быхава. Нягледзячы на заключанае перамір'е, ён быў абложаны войскамі князя Івана Андрэевіча Хаванскага і казакамі І. Нячая. Аднак маскоўскія ратнікі знаходзіліся каля горада «для прыліку»: ваяваць з гараджанамі яны не маглі, але і пра адступленне загаду не было. Кіруючыся гэтым прынцыпам, войскі І. Хаванскага ў аблозе не намагаліся, абмяжоўваючыся толькі накіраваннем патрабаванняў пра здачу горада. У той жа час казацкі палкоўнік, які прызнаваў, што хоць «указу от... царского величества и от пана гетмана Войска Запорожского не имел», аднак па сваім жаданні не толькі акружыў сваім палком гэтую крэпасць, але і актыўна спрабаваў захапіць яе. Так, у канцы 1656 г. палкоўнік дамовіўся з князем І. Хаванскім пра дату і час штурму. Таксама вайскаводцы вызначылі, што напад пачнецца адначасова з двух бакоў горада: І. Нячай «с полком Чаусским, — половину города, а с другой половины Кн. Ив. Андр. Хованский с полком своим». У прызначаны час першымі штурм пачалі казакі, якія «впали ... на валы Быховские и знамени два Быховские на валу взяли». Маскоўскі ж ваявода, у сваю чаргу, нават сігналу да нападу сваёй арміі не падаў. Гэтая акалічнасць дазволіла быхаўцам прадэманстраваць казакам усю сваю сілу. У жорсткай сутычцы гераічны гарнізон адбіў напад. Пры гэтым было забіта некалькі сотняў казакоў, «а иных живьем побрали». Прычым, па словах маскоўскага салдата Івана Спірыдонава, у аблозе тым часам знаходзілася 250 салдат-наймітаў, 1000 мяшчан і валашчан. Затое гарнізон меў ужо 60 гармат рознага калібру².

Пазней І. Нячай скардзіўся цару на нявартыя паводзіны ваяводы³. Аднак нічога злачыннага з пункту гледжання маскоўскай палітыкі таго

¹ Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мінск, 1991. С. 84.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 3: 1638–1657 / [ред. Н. И. Костомаров]. 1861 (обложка 1862). С. 592.

³ Там жа. С. 589.

перыяду І. Хаванскі не здзейсніў. Хутчэй за ўсё, ён пагадзіўся на штурм толькі для таго, каб абложаныя добра «патрапалі» казакоў І. Нячая, з якімі ў маскоўцаў адносіны пагаршаліся з кожным месяцам. Улічваючы, што дзеянні войскаў Аляксея Міхайлавіча былі абмежаваныя палажэннямі Немежскага перамір'я, можна выказаць здагадку, што І. Хаванскі ўвязвацца ў бой нават не планаваў. Да канца ж 1656 г. казакі і царская армія наогул адступілі ад сцен Старога Быхава, а да горада пацягнуліся купцы з правіянтам з Магілёва, Пераяслаўля і Нежына. Напрыканцы, перад адыходам ад крэпасці, князь наогул прадаў правіант свайго войска быхаўцам¹, чым, відаць, давёў да зубнога скрыгату чавускага палкоўніка.

На некаторы час стойкі горад быў пакінуты ў спакоі. Аднак гараджане сутыкнуліся з іншай праблемай. Дакладней, гэтая бяда закранула ўсю краіну. Ваенная разруха прывяла да таго, што ўвесну 1656 г. было засеяна вельмі мала палёў. У сувязі з чым палявыя мышы яшчэ ўлетку пачалі знішчаць хлеб на карню, а затым у клецях і гумнах. Ураджай загінуў, і краіна сутыкнулася са страшэнным голадам. Людзі елі катой, сабак, падлу і чалавечыя трупы. Бывалі выпадкі, калі людзі рэзалі адзін аднаго, а целы забітых ужывалі ў ежу². Спіс няшчасцяў ВКЛ дапоўніла «морвое пове-трие» — эпідэмія, якая таксама забрала нямала жыццяў.

Аднак, нягледзячы ні на што, быхаўцы дэманстравалі стойкасць і цвёрдасць духу не толькі на родных валах. Так, у сярэдзіне 1656 г. у палон царскай арміі, якая абложвала непакорлівую цвярдэную, патрапілі 18 абаронцаў горада. З-пад Старога Быхава яны былі адпраўлены ў Магілёў, дзе іх замкнулі ў драўлянай хаце, размешчанай у цэнтры горада. «Быховские полоняники» прасядзелі ў ёй больш за 30 тыдняў, пасля чаго здзейснілі ўцёк. Нягледзячы на тое, што знешняя варта, якая складалася з 20 ратнікаў, штодня аглядала хату, быхаўцы «подкопались под заднюю стену, которая стояла к острогу, и за город ушли под городовую стену рвом». Яны вярнуліся ў родную крэпасць і працягнулі ваяваць з ворагам³.

Больш за тое, наяўнасць на захопленай тэрыторыі гэтага «вострава свабоды» натхняла і падштурхоўвала жыхароў ВКЛ да працягу барацьбы за сваю краіну. Паказальнай у гэтым плане з'яўляецца гісторыя шляхціча Паўла Слівоўскага, які ў 1655 г. у баі пад Вільняй патрапіў у рукі непрыяцеля.

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Т. 3: 1638–1657 / [ред. Н. И. Костомаров]. 1861 (обложка 1862). С. 589.

² Успаміны Яна Цадроўскага [Электронны рэсурс]. URL: <http://starbel.narod.ru/cadr.htm> (дата звароту: 06.10.2017).

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Т. 3: 1638–1657. С. 591.

Слівоўскі знаходзіўся ў зняволенні ў заваяваным Смаленску два з паловай гады, пасля чаго, «подговорив несколько десятков шляхты и, уличив удобную минуту, бежал из плена в Старый Быхов». Тут шляхціч уступіў у атрад Мікалая Праздзецкага і працягнуў ваяваць з царскімі войскамі. Яго падраздзяленне было разбіта пад Горами, але Слівоўскі сышоў у Мсціслаў, дзе падчас бою зноў патрапіў у палон, з якога вярнуўся толькі пасля вайны. Гэты аповед дайшоў да нас у выглядзе запісу ў актавай кнізе Мсціслаўскага гродскага суда ад 18 лютага 1667 г. пад загалоўкам «Атэстацыя, выдадзеная Шклоўскімі дамініканамі зямніну Паўлу Слівоўскаму па вяртанні яго з Маскоўскага палону»¹. Падобная гісторыя адбылася з Янам Панятоўскім, вайсковая дзейнасць якога пачалася пад Мсціславам. Затым ён удзельнічаў у выправах пад Магілёў, Крычаў, Копысь, паўтара гады быў у аблозе ў Старым Быхаве і ўрэшце рэшт таксама патрапіў у палон у Мсціславе².

Разам з тым знясіленай крэпасці з кожным днём усё цяжэй было трымаць абарону. Стары Быхаў быў адзіным горадам Вялікага Княства Літоўскага, які ў першыя месяцы вайны прыняў удар праціўніка і дагэтуль не быў заваяваны. Нягледзячы на тое, што трэці год вайны Рэчы Паспалітай і Рускага царства праходзіў ва ўмовах Немежскага перамір'я, чавускі палкоўнік І. Нячай працягваў прадпрымаць спробы авалодаць Старым Быхавам. Яшчэ ў канцы 1656 г., калі яго палкі разам з войскам І. Хаванскага стаялі пад бастыёнамі гэтай крэпасці, казацкі старшыня пачаў накіроўваць быхаўцам лісты, у якіх заклікаў здаць горад не маскоўскаму войску, а менавіта яму — І. Нячаю. Пасля адступлення царскіх палкоў быхаўцы ўжо было прынялі гэтую прапанову, у сувязі з чым да сцен Старога Быхава прыбыў увесь полк чавускага палкоўніка. Аднак абаронцы не пагадзіліся ўпусціць усю гэтую арду ў свой горад і прапанавалі І. Нячаю заехаць у крэпасць толькі з 50 ці 60 казакамі. Палкоўнік, падумаўшы, паехаў назад у Чавусы³.

Аднак у сакавіку 1657 г. Старабыхаўская крэпасць, вытрымаўшы ў аблозе два з паловай гады, усё ж такі скарылася і ўрэшце адчыніла свае брамы «беларускаму палку» І. Нячая, які адзначыў тады, што шляхта, мяшчане і ўсе

¹ Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Т. 34: Акты, относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654–1667) / предисловие Ф. Добрянского. 1909. ЛП, 588 с.

² Сліж Н. Героі, здраднікі, прыстасаванцы: асабістыя трагедыі ў вайну 1654–1667 гг. // АРСНЕ. 2012. № 6. С. 464–476.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 3: 1638–1657 / [ред. Н. И. Костомаров]. 1861 (обложка 1862). С. 590, 592.

жыхары Старога Быхава «паддаліся пад уладу і пратэцыю нашу і прысягу выканалі нам...»¹. Аб сваім дасягненні палкоўнік зараз жа паведаміў Б. Хмяльніцкаму, які, не губляючы часу, выдаў «Універсал Ягамосці гетмана Старому Быхаву аб стварэнні тут вольнага порта на Літве». Усім украінцам паведамлілі, што «воляй Божай шляхта і жыхары Старога Быхава поўнасьцю і ўсім сэрцам аддалі сябе пад нашу апеку і пакляліся не здаваць горад нікому іншаму, але перадаць яго ў поўную ўласнасць Запарожскага войска». Б. Хмяльніцкі вырашыў заручыцца падтрымкай кіеўскіх купцоў і заснаваць у Старым Быхаве цэнтр украінскага гандлю з Балтыкай².

У якасці прычын, якія падштурхнулі адважны гарнізон да прыняцця такога рашэння, можна назваць наступныя. Па-першае, нягледзячы на заключанае перамір'е, горад фактычна заставаўся ў аблозе, а дапамогі чакаць не было адкуль. Па-другое, быхаўцы сутыкнуліся са страшным голодам, у сувязі з чым трэба было прадпрымаць неадкладныя меры для таго, каб не даць абаронцам памерці галоднай смерцю. Існаваць жа за кошт «наездаў» на бліжэйшыя вёскі ўжо было немагчыма, бо ад іх практычна нічога не засталася. І, самае галоўнае, быхаўцы выдатна ведалі пра ўзаемаадносінны казакоў з маскоўскай адміністрацыяй, хутчэй за ўсё, яны чулі пра сутычкі паміж саюзнікамі, а таксама пра тое, што «черкасы» часам нападалі на царскія канвоі і вызвалялі палонных літвінаў³. Менавіта таму горад адчыніў браму не маскоўскім ратнікам, а казакам, якія не імкнуліся падпарадкоўвацца царскім уладам. Выбар аказаўся правільным. Маскоўскіх салдат да горада не падпускалі, а 16 верасня 1658 г. у казацкім абозе пад Пуціўлем, недалёка ад мяжы з Рускім царствам, прадстаўнікі Рэчы Паспалітай і казацкай старшыні падпісалі Гадзяцкую дамову — пагадненне аб вяртанні Украіны ў склад Рэчы Паспалітай. Казакі, у тым ліку І. Нячай, павярнулі сваю зброю супраць войскаў Аляксея Міхайлавіча. А Стары Быхаў без бою зноў перайшоў пад руку Яна Казіміра. Гэтыя акалічнасці давалі падставы цару не лічыць горад капітуляваўшым.

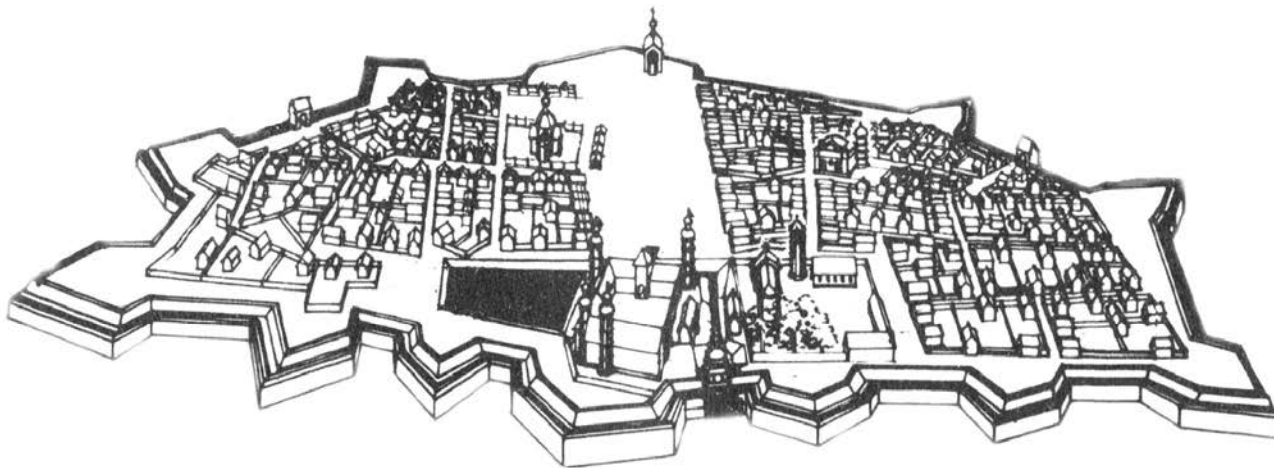
Аднак Рускае царства не збіралася адмаўляцца ад сваіх заваёў. У выніку актыўных ваенных і палітычных дзеянняў у 1659 г. Украіна ўжо ў каторы раз памяняла «палітычную арыентацыю» на прамаскоўскую, што было пацверджана тэкстам Пераяслаўскай дамовы, адзін з артыкулаў якой катэгарычна патрабаваў: «В городех, и местах, и местечках на Белой России ныне и впредь залогам черкасским не быть». І. Нячаю было загадана

¹Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667 [Электронны рэсурс]. URL: <http://knihi.com/sahanovic/vajna.html> (дата звароту: 24.01.2016).

²Катлярчук А. У ценю Польшчы і Расеі // АРСНЕ. 2008. № 7–8. С. 598.

³Там жа. С. 599.

пакінуць Стары Быхаў і здаць яго царскім ваяводам, а сваіх казакоў выслаць у Нежынскі і Чарнігаўскі палкі. У выпадку непадпарадкавання маскоўскія ўлады збіраліся распачаць супраць палкоўніка ваенныя дзеянні. Як таго і трэба было чакаць, І. Нячай не падпарадкаваўся¹ і працягваў далей ваяваць з царскімі атрадамі.

Мал. 53. Выгляд Старога Быхава. 1780-я гг. (рэканструкцыя І. М. Слюнькова)

Поспех пакінуў І. Нячая ў студзені 1659 г., калі са Смаленшчыны ў беларускія і літоўскія землі рушыла моцная армія князя І. Лабанава-Растоўскага. Маскоўскія ратнікі атрымлівалі адну перамогу за другой. Становішча не маглі палепшыць аб'яднаныя шляхецкія атрады, якія падтрымлівалі паўстанцаў. У выніку большая частка фарміраванняў казакоў і шляхты да лета 1659 г. была разгромлена ці перайшла на бок пераможцаў. Тым жа казакам і шляхтай, якія мелі намер змагацца да апошняга, збіраліся ў Старым Быхаве. За валамі фартэцыі сабралася каля 4 тыс. абаронцаў, якімі камандаваў І. Нячай. Палкоўнік пісаў няспынным просьбам аб дапамозе, скіраваным запарожскаму гетману І. Выгоўскаму, літоўскаму гетману П. Сапегу і каралю Яну Казіміру. А царскія ваяводы тым часам падводзілі пад гэтую крэпасць свае войскі з Полацка, Віцебска і Смаленска².

З 24 траўня 1659 г. пачалася аблога дняпроўскай крэпасці салдатамі С. Змеева, да якіх у ліпені падышлі галоўныя царскія сілы пад камандаваннем І. Лабанава-Растоўскага. А з чэрвеня яны распачалі больш рашучыя дзеянні. Вялікай была лютасць Аляксея Міхайлавіча на ўкраінскага палкоўніка, паколькі ўжо вясной гэтага года ён загадаў князю А. Трубяцкому, каб той выкінуў са Старога Быхава «изменника и душегуба»

¹ Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667 [Электронны рэсурс]. URL: <http://knihi.com/sahanovic/vajna.html> (дата звароту: 24.01.2016).

² Касажэцкі К. Кампанія 1660 году ў Літве // АРСНЕ. 2006. № 6. С. 131–132.

І. Нячая, які парушыў прысягу і выступіў супраць цара¹. Разам з акружэннем фартэцыі маскоўскія войскі рэгулярна рабілі вылазкі на заходні бераг Бярэзіны. Гэта рабілася для таго, каб прагнаць адтуль казацкія і добраахвотніцкія літоўскія аддзелы, якія падтрымлівалі кантакт з замкнёнымі ў аблозе і тым самым падбадзёрвалі іх. Сур'ёзнай жа небяспекі для царскай арміі гэтыя фарміраванні не ўяўлялі².

У Варшаве яшчэ 1 траўня 1659 г. было прынята рашэнне аб адпраўцы рэшткі войска на дапамогу І. Нячаю. Гэтае рашэнне было выканаана ў лепшых традыцыях адміністрацыйнага апарату Рэчы Паспалітай. На працягу лета, да пачатку жніўня, дэмаралізаваная армія, якую больш цікавіла пытанне выбівання з дзяржавы свайго заробку, знаходзілася ў раёне Койданава (зараз Дзяржынск) і вёскі Лошыца (зараз раён Мінска). Увесь гэты час жаўнеры судзіліся са сваім камандзірам Янам Сасноўскім з-за шматмесячнай нявыплаты ім заробку і, не губляючы дарэмна часу, рабавалі навакольныя вёскі. Адсутнасць канкрэтных дзеянняў кароннай арміі выклікала незадаволенасць караля, тым больш што ў верасні да Яна Казіміра дайшлі звесткі, што маскоўцы пачалі інтэнсіўны абстрэл цвердзі і штурмы³. Разам з тым магчымасць дапамогі Старому Быхаву ўсё ж такі была. Аднак гетман Вялікага Княства П. Сапега, які кіраваўся толькі сваёй уласнай карысцю, не жадаў пакідаць Жамойць, каб яго сапернік у барацьбе за ўладу над войскам не ўзначаліў частку (12 харугваў) падначаленых яму падраздзяленняў. Урэшце, ён сабатаваў як мог выкананне рашэнняў сойма і караля⁴. Акрамя таго, верагодна, гетман не жадаў пакінуць горад пад уладай І. Нячая, каб пазбегнуць пасля вайны верагодных маёмасных спрэчак з ім. Захоп Старога Быхава царскім войскам гарантаваў захаванне цвердзі за Сапегамі ў выпадку яе вызвалення. На жаль, гэты чалавек, як і многія іншыя магнаты, свае асабістыя інтарэсы ставіў вышэй за дзяржаўныя, нават у такі цяжкі для краіны час.

Тым часам І. Нячай працягваў супраціў. Ён разлічваў на дапамогу з боку Украіны і Рэчы Паспалітай. Сведчаннем гэтага з'яўляюцца лісты казацкага гетмана І. Выгоўскага, знойдзеныя 27 чэрвеня маскоўскімі салдатамі ў захопленых недалёка ад Старога Быхава пяці «лазутчыков». І. Выгоўскі ва ўніверсале да быхаўцаў, «укрепляя их и обнадеживая

¹ Касажэцкі К. Кампанія 1660 году ў Літве // АРСНЕ. 2006. № 6. С. 138.

² Там жа. С. 137–138.

³ Там жа. С. 138–139.

⁴ Маеўскі А. А. Павел Сапега ў дачыненнях з прыдворнай групой у 1656–1660 гг. // АРСНЕ. 2016. № 3. С. 259–260.

в прелести их стоятъ крепко и сидеть в Быхове, а не сдаваться б конечно», абяцаў у хуткім часе накіраваць у горад падмацаванне¹.

У першыя тыдні асады залога нават рабіла шматлікія вылазкі, наносячы сур'ёзныя страты царскім войскам. І. Лабанаў-Растоўскі дакладваў у ліпені цару: «... а из Быхова к нашим шанцам бывают ежедневные вылазки многими конными и пешими людьми, и на тех вылазках... наших полков ратные люди быховских сидельцев побивают, шляхту и мещан и казаков многих; а выходцы, которые переметываются из Быхова к нам и которые взяты на боях у Быхова, сказывают, что побито на боях... быховцев больше 100 человек, а Нечайков де брат родной... на бою посечен по голове; а твоим ратным людям от быховцев урон бывает же; а на тех многих вылазках твоих ратных людей побито в разных числах и от ран померло...»².

Аднак з цягам часу надзея на дапамогу знікала, таму абаронцы пачалі ашчаджаць сілы і адмовіліся ад атак. Становішча крэпасці ўскладнялася яшчэ і тым, што сярод абложаных не было адзінства³. Частка казакоў выказвалася за капітуляцыю, многія зусім уцякалі з фартэцы да маскоўцаў. У сваю чаргу некаторыя мяшчане таксама не жадалі служыць І. Нячаю і гаварылі, што слухаюцца яго «поневоле» і «впредь помогать ему не будут»⁴. Апошніх можна было зразумець: казакі, якія зараз знаходзіліся ў крэпасці, яшчэ зусім нядаўна асаджалі яе, пры гэтым забілі і паранілі многіх быхаўцаў.

Сапраўдным ударам для абаронцаў стала навіна пра падзенне ўкраінскага гетмана І. Выгоўскага, які змагаўся за незалежнасць ад Масквы. Аб гэтым чавускаму палкоўніку паведамілі самі царскія ваяводы, якія жадалі хутчэй схіліць яго здаць горад. Калі гэта не дапамагло, з Украіны прывезлі ліст да І. Нячая, падпісаны пераяслаўскім палкоўнікам Цімафеем Цяцюрэй, нежынскім палкоўнікам Васілём Залатарэнкам і чарнігаўскім палкоўнікам Анікеем Сіліным. Яны пісалі, каб Нячай неадкладна здаў Стары Быхаў маскоўскім войскам і сам «біў чалом» цару. А праз некаторы час стала вядома, што І. Нячай абяцаў казацкім паслам, якія прыбылі да

¹ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук. СПб. Т. 2: Разрядный приказ. Московский стол. 1635–1659 / под ред. Н. А. Попова. 1894. С. 672–673.

² Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук. СПб. Т. 2: Разрядный приказ. Московский стол. 1635–1659 / под ред. Н. А. Попова. 1894. С. 673.

³ Касажэцкі К. Кампанія 1660 году ў Літве // АРСНЕ. 2006. № 6. С. 141.

⁴ Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мінск, 1991. С. 84.

яго, што ён здасца толькі ў тым выпадку, калі да яго асабіста напіша сам новы гетман Юрый Хмяльніцкі¹. Аднак капітуляцыя не адбылася.

Прыкладна ў гэты ж час, у пачатку верасня, дэмаралізаваная армія Рэчы Паспалітай павольна пацягнулася да Бабруйска. Адначасова ў Стары Быхаў дасылаліся лісты з заклікам трываць. Але рух быў вельмі павольны. Жаўнеры спасылаліся на тое, што цяжкая дарога пакалечыла значную колькасць коней. Нягледзячы на ўсё гэта, Яну Сасноўскаму ўдалося, выкарыстоўваючы сведчанні палонных, схопленых раз'ездамі пад Старым Быхавам, арганізаваць акцыю з мэтай дапамагчы І. Нячаю. Перад галоўнымі сіламі да Старабыхаўскай крэпасці былі адпраўлены восем конных харугваў пад камандаваннем смаленскага ваяводы Міхала Абуховіча і чатыры пад кіраўніцтвам берасцейскага судзі Станіслава Казіміра Бабраўніцкага. Гэтыя атрады павінны былі знянацку атакаваць адзел конніцы непрыяцеля, які стаяў на варце перад маскоўскімі акапамі, разбіць яго, прабіцца з правіянтам у Стары Быхаў і змяніць залогу. Але ўсё добра было толькі ў планах. Па дарозе да Старабыхаўскай фартэцыі многія жаўнеры пакідалі рады і вярталіся ў лагер. Дзякуючы сваёй арганізаванасці і дысцыпліне, царская конніца, якая пільнавала падыходы да горада, заўважыла харугвы М. Абуховіча і папярэдзіла сваё войска, якое зарыентавалася ў намерах ворага і змагло перашкодзіць яму. А літоўскія ваяры адышлі за р. Друць².

Позняй восенню армія Я. Сасноўскага, якой дзяржава ўпарта не плаціла грошы, пад націскам свайго вайскаводцы прыйшла пад Магілёў. У сувязі з чым узнікае пытанне: чаму яны пайшлі ў гэты горад, калі Стары Быхаў да Бабруйска значна бліжэй? За пару дзён «грознае» войска папаліла ўцалелыя падчас вайны прадмесці Магілёва, пасля чаго, цалкам

*Мал. 54 Мушкетёр XVII ст.
Іншаземныя найміты са сваёй зброяй
і з захаваннем еўрапейскай тактыкі
бою служылі ў арміях
Рэчы Паспалітай і Рускага царства*

¹ Касажэцкі К. Кампанія 1660 году ў Літве // АРСНЕ. 2006. № 6. С. 141.

² Там жа. С. 143.

адмовіўшыся ад службы, самавольна пайшло на Глуск, а затым скіравалася ў Наваградчыну, страчваючы пры гэтым рэшту дысцыпліны¹. За Друццю засталіся толькі конныя харугвы М. Абуховіча. На жаль, змаганне са сваёй арміяй падарвала здароўе і без таго хворага Я. Сасноўскага, які пасля ўцёкаў сваіх жаўнераў з-пад Магілёва з'ехаў у Слуцк, дзе памёр 26 красавіка 1660 г.².

А ў пазбаўленым надзеі на дапамогу Старым Быхаве ўмовы пагаршаліся з кожным днём. Аднак крэпасць пратрымалася яшчэ месяц. З-за недахопу правіянту ў канцы кастрычніка І. Нячай выпусціў з горада 216 чалавек, якія засведчылі І. Лабанаву-Растоўскаму, што ў горадзе шляхты, казакоў і мяшчан 1–1,5 тыс. чалавек і ўсе змораныя голадам. Нягледзячы на гэта, з фартэцыі рэгулярна рабіліся вылазкі ў бок маскоўскіх акупаў. Адна, асабліва моцная, была здзейснена 29 кастрычніка на пазіцыі С. Змеева і прычыніла вялікія страты яго войску. Акрамя таго, абаронцы забралі шмат зброі, у тым ліку марціру, якая прычыняла цяжкую шкоду ў горадзе. Гэтая вылазка зрабіла значнае ўражанне на царскіх ратнікаў, якіх уцекачы пераканалі, што залога бароніцца з апошніх сіл. Яшчэ большай нечаканасцю стала правядзенне наступнай удалай вылазкі 5 лістапада³.

Такім чынам, І. Нячай і яго казакі, якія разам з мяшчанамі, нягледзячы на безнадзейнае становішча і прапановы захаваць іх жыццё ў выпадку капітуляцыі, не змянілі «палітычнай арыентацыі», да канца абаранялі свой апошні бастыён — Старабыхаўскую крэпасць. Разам з тым абложаныя разумелі, што дапамога да фартэцыі не прыйдзе, у сувязі з чым у горадзе павялічвалася колькасць тых, хто страціў жаданне змагацца. З цягам часу ўсім стала зразумела, што крэпасць доўга не пратрымаецца. Вось што пісаў у лісце да П. Сапегі са Слуцка Казімір Клакоцкі, які падтрымліваў сувязь з абаронцамі: «Быхаў, не падмацаваны дапамогай, яшчэ трымаецца, але яго ўжо можна лічыць страчаным... А пан Нячай пытаецца цяпер, чыя Украіна, бо ўжо страціў надзею. І пры гэтым ён хоча застацца. І хіба з дня на дзень здасца Маскве, бо тая яму падсоўвае прапановы здацца, гарантуючы здароўе і цэласць»⁴. Аднак палкоўнік добраахвотна не здаўся.

Даўно вядома, што моц крэпасці вызначаюць не таўшчыня яе сценаў, а людзі, якія яе абараняюць. Ведаючы гэтую мудрасць, маскоўцы знайшлі слабае месца ў непакорнай цвердзі — здраднікаў. Царскія вайскаводцы

¹ Касажэцкі К. Кампанія 1660 году ў Літве // АРСНЕ. 2006. № 6.

² Там жа. С. 144.

³ Там жа. С. 144.

⁴ Там жа. С. 145.

здолелі схіліць да здрады членаў гарадскога магістрата Габрыэля Ільніча і братаў Ранчкоўскіх, а тыя ў сваю чаргу — каменданта крэпасці немца Шульца¹. Лёс Старога Быхава, які абараняўся па-геройску, быў вырашаны ноччу 4 снежня 1659 г., калі пачаўся штурм фартэцыі. Хутчэй за ўсё нехта са здраднікаў адчыніў браму, таму што царскім «ратным людям на том приступе урон небольшой учинился»².

У данясенні цару І. Лабанаў-Растоўскі паведамляў, што «государевы ратные люди город Старый Быхов приступом взяли и изменника Ивашку Нечая и брата его Самошку Выговского и жен их и шляхту и козаков и мещан многих живых взяли, а иных многих же в приступное время побили»³. Разам з тым зусім іншая інфармацыя адносна страт сярод абаронцаў прыводзіцца М. Ткачовым. Так, па яго звестках, «впавши» ў Быхаўскую крэпасць, раз'юшанае доўгай асадай маскоўскае войска «людей всех, в той осаде бывших, высекло». Асабліва пацярпелі палонныя шляхцічы і мяшчане, якіх «высекли в пень»⁴.

У час прыступу горад быў падпалены⁵. Моцна пацярпеў і замак, у якім «...с порохом взорвало палату, а в той... палате был порох ручной и пушечный и пушечные ядра... да семьсот пуль мушкетных»⁶.

Так скончылася быхаўская эпапея. Як адзначалася, у гэтую крываваю ноч загінулі не ўсе. Шмат абаронцаў страцілі жыццё крыху пазней. Многіх уцалелых у якасці палонных вывезлі ў Маскву. Разам з тым камусьці пашанцавала ўратавацца. Сярод такіх можна назваць рабіна Іегуду-Лейб Пухавіцэра, які з жонкай і дачкой змог выйсці з крэпасці. Пасля гэтых падзей

Мал. 55. Маскоўскія стральцы

¹ Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мінск, 1991. С. 84.

² Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук. СПб. Т. 2: Разрядный приказ. Московский стол. 1635–1659 / под ред. Н. А. Попова. 1894. С. 682.

³ Там жа. С. 682.

⁴ Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мінск, 1991. С. 84.

⁵ Коган Д. Московский разгром Быхова в 1659 г. // Еврейская старина. 1911. Т. 4. Вып. 1. С. 116.

⁶ Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мінск, 1991. С. 84.

яго сям'я з'ехала ў Палесціну праз Італію, дзе ў Венецыі І. Пухавіцэр выдаў збор сваіх пропаведзяў. У прадмове да гэтай кнігі ён апісаў жах пагрому ў Старым Быхаве і паведаміў, як перажыў тую трагедыю. Сярод іншага рабін адзначыў, што ў начным баі загінула каля 300 яўрэяў¹. Астатнія ж дзеля захавання свайго жыцця прынялі хрост па праваслаўным абрадзе².

Дакументы захавалі прыклады таго, што праваслаўнае духавенства і шляхта не менш за іншых пацярпелі ад царскага войска. Вельмі цікавай крыніцай з'яўляецца тэстамент Якава Палікарповіча, аршанскага праваслаўнага пратапопа, датаваны 1662 г. З пачаткам вайны святар «...уносячы здрав'е свое от рук непрятельских московских запровадилем был всю убогую маетность в Старый Быхов». У абложанай фартэцыі пратапоп перахоўваў не толькі ўласнае майно, але і ўратаваныя ім каштоўнасці, кнігі і архіў з аршанскай брацкай царквы. Пасля захопу горада ўсё гэта было разрабавана: «...за взятем тогож Старого Быхова през неприятелей московских тоеж моее рознае маетности на золотых пятнадцат тысяч взяли... и аппартаменты церкви брацкое Оршанское. То ест ризки две золочоные, евангелие среброное опракос, кадильница сребренная и келихов два серебряных... крест золоцистый с камнями. А вси аппартаменты церковные тогож братства оршанского з розными справами на розных людей и кредиторов мне служачим з записами, декретами, протестаиями и листами заручными ест побрано»³.

Маскоўскі ж уладар, калі атрымаў звесткі аб узяцці непакорнай крэпасці, адзначыў залатымі ўзнагароднымі ўсіх ратнікаў, якія ўдзельнічалі ў штурме. У 1660 г. толькі ў арміі С. А. Змеева такіх узнагароджаных налічвалася 2 400 чалавек⁴. Князь І. Лабанаў-Растоўскі «за быховскую службу 167-го, 168-го году, что он, будучи в тех годех с полком, литовских людей побивал во многих местех и город Быхов взяли взатьем», быў узнагароджаны прэміяй у 80 рублёў⁵. Акрамя таго, цар загадаў «в Старом

¹ Коган Д. Московский разгром Быхова в 1659 г. // Еврейская старина. 1911. Т. 4. Вып. 1. С. 116.

² Каганович А. Речица: История еврейского местечка Юго-Восточной Белоруссии. Иерусалим, 2007. С. 32.

³ Марзалюк І. А. Людзі даўняй Беларусі: Этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII стст.). Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2002. С. 196.

⁴ Курбатов О. А. «Литовский поход 7168 года» князя И. А. Хованского и битва при Полонке // Славяноведение. 2003. № 4. С. 33.

⁵ Боярская книга 1658 года [Электронный ресурс]. URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1640-1660/Vojar_kniga_1658/text1.htm (дата обращения: 18.01.2016).

Быхове в каменном костеле быть соборной церкви Рождества Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа»¹.

Трагічны канец геройскай абароны асабліва засмуціў і напалохаў тых, хто ў гэты час знаходзіўся ў Слуцку. Гэты горад трымаўся ў тым ліку дзякуючы таму, што дняпроўская крэпасць затрымлівала каля сябе значныя сілы непрыяцеля. Аб гэтым сведчаць словы з ліста К. Клакоцкага да князя Б. Радзівіла, у якім ён пісаў: «...цяпер чарга Слуцку, бо ўжо таксама няма ў Літве іншай фартэцыі, на якую б магла б Масква спакусіцца». Польскі мемуарыст і сучаснік тых падзей Мацей Форбэк-Летаў, заканчваючы апісанне змаганняў пад Старым Быхавам, аддаў своеасабліваю пашану мужным абаронцам, якія ў большасці сваёй не былі шляхцічамі: «Калі б абаронцам была дадзена дапамога, яны б заставаліся б непераможанымі, а цяпер яны на вечную памяць засталіся як магутныя змагары ўсялякага стану прыкладам паважнай веры перад каралём, гаспадаром нашым, і Айчынай»².

Зняволенага ж І. Нячая выслалі ў Сібір. Яго сваяк Ю. Хмяльніцкі неаднаразова прасіў Аляксея Міхайлавіча, каб той памілаваў палкоўніка, але заўсёды атрымліваў адмовы. Аднак пасля заканчэння вайны, падчас Андрусаўскіх перамоў, урад Рэчы Паспалітай дабіўся вызвалення І. Нячая і вяртання яго ў 1667 г. у Вялікае Княства Літоўскае³. Гэты факт цікавы тым, што дэманструе адрозненне ў адносінах маскоўскага ўладара да сваіх ворагаў і да сваіх хаўруснікаў. Пасля прыбыцця з Рускага царства 17 лютага 1667 г. былі пацверджаны правы палкоўніка на Бабруйскае староства, якое ён атрымаў у 1658 г., і на суму 23 тыс. злотых, якія І. Нячаю падарыла каралева Марыя. А 19 жніўня 1673 г. у памяць пра заслугі І. Нячая яму і яго жонцы нададзена пажыццёвае права на Загальскае староства⁴. Такім чынам, кіраўнік Рэчы Паспалітай не забыў пра адважнага палкоўніка, які гераічна абараняў Стары Быхаў.

Усім вядома: на чужой бядзе свайго шчасця не збудуеш. Вось і быхаўскім здраднікам не доўга шанцавала. Дакладна не вядома, які лёс іх напаткаў пасля падзення Старога Быхава, але з упэўненасцю можна сцвярджаць, што добрага з імі нічога не адбылося, таму што 29 ліпеня 1661 г. на сойме ў Варшаве маёмасць быхаўцаў Габрыэля і Яна Ільнічаў перадалі маёру Даніэлю Эйтафу, які ў 1660 г. як маскоўскі

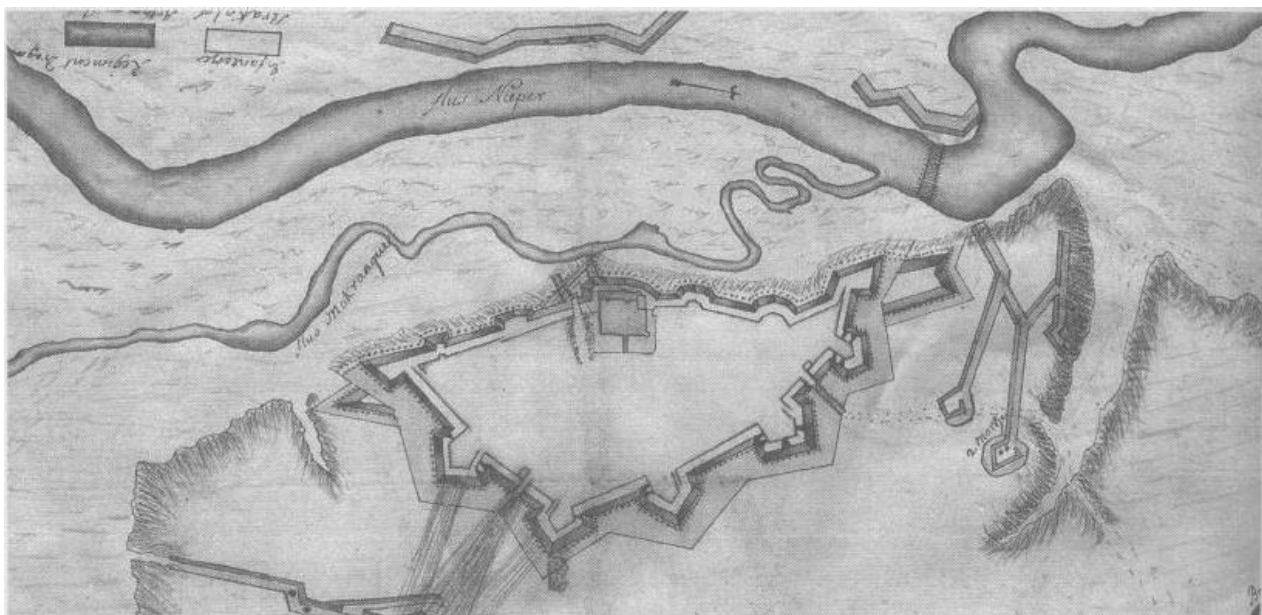
¹ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук. СПб. Т. 3: Разрядный приказ. Московский стол. 1660–1664 / под ред. Д. Я. Самоквасова. 1901. С. 54–55.

² Касажэцкі К. Кампанія 1660 году ў Літве // АРСНЕ. 2006. № 6. С. 141, 146.

³ Там жа. С. 146.

⁴ Там жа.

камендант Наваградскага замка без бою перадаў яго пад уладу Рэчы Паспалітай¹.

Мал. 56. План аблогі Старога Быхава. Пачатак XVIII ст.²

А Старабыхаўская крэпасць у 1660 г. заваёўнікамі рыхтавалася да новых баёў. 21 сакавіка тут знаходзіўся гарнізон з 2 203 чалавек. У горадзе ствараліся запасы харчавання: «ржи и муки, и сухарей, и круп, и толокна 2 042 чети³ с осминою и с четвериком, 370 пуд соли мелкой, да ступчатой соли 15 000 ступок, 100 пуд масла коровья». Пасля заканчэння крыгаходу на Дняпры планавалася даставіць у Стары Быхаў са Шклова яшчэ 600 чэцей сухароў, 300 чэцей мукі і 200 чэцей крупы⁴.

У красавіку, калі ў горадзе яшчэ знаходзіліся палкі І. Лабанава-Растоўскага⁵, сюды са Смаленска былі накіраваны 100 данскіх казакоў, якія пажадалі жыць у Старым Быхаве, а таксама дзве роты рэйтараў⁶. У гэты ж час каля р. Бярэзіны знаходзіліся нейкія літоўскія конныя аддзелы, што, на думку царскіх ваявод, складаліся з казакоў І. Нячая, С. Аскеркі і Я. Сасноўскага (які ў гэты час паміраў у Слуцку). І. Лабанаў-Растоўскі вырашыў знішчыць іх, «чтобы те польские люди и изменники в том месте не умножились и не пришлиб к Быхову для порушенья Быховские осады

¹ Касажэцкі К. Кампанія 1660 году ў Літве // АРСНЕ. 2006. № 6.

² Малов А. В. Русско-польская война 1654–1667 гг. М. : Цейхгауз, 2006. С. 26.

³ Чэць — мера аб'ёму сыпкіх рэчываў, каля 200 літраў.

⁴ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук. СПб. Т. 3: Разрядный приказ. Московский стол. 1660–1664 / под ред. Д. Я. Самоквасова. 1901. С. 45.

⁵ Там жа. С. 58.

⁶ Там жа. С. 55.

на нас»¹. Маскоўскія ратнікі заявілі, што не пойдучь у бой. Зачэпка была проста: ваявода С. Змееў не знатнага роду, таму пад яго кіраўніцтвам яны змагацца не могуць. Празнаўшы пра гэта, І. Лабанаў-Растоўскі накіраваў да Бярэзіны двух ваявод. Пад кіраўніцтва князя І. Касаткіна-Растоўскага былі аддадзены 6 жылецкіх і гарадавых сотняў, кіраўнікі якіх не пагаджаліся ваяваць пад камандаваннем нерадавітага С. Змеева. У сваю чаргу менш пераборлівых ваяроў («витебскую шляхту да рейтар да романовских и ярославских татар да казаков донских да драгун..., полку вяземская сотня да монастырских слуг 2 сотни да 2 роты рейтар да рота могилевской шляхты да пехоты 1000 ч.») узначаліў С. Змееў². З пераліку падраздзяленняў і колькасці падначаленых «радавітага» І. Касаткіна-Растоўскага і «нерадавітага» С. Змеева бачна, чыйму ваеннаму таленту аддаваў перавагу І. Лабанаў-Растоўскі.

Перад тварам падыходзячага ворага аддзелы Рэчы Паспалітай пакінулі пазіцыі і адышлі за Бярэзіну. С. Змееў прагнуў іх пераследаваць, але дух шляхецкай дэмакратыі перадаўся яго падначаленым, і яны адмовіліся ісці далей, спаслаўшыся на галечу і недахоп коней³. Як бачна, цяжкія ўмовы гэтай вайны адбіліся не толькі на настроях войска Рэчы Паспалітай.

29 красавіка на з'яднанне з войскамі князя І. Хаванскага, які дзейнічаў у глыбіні ВКЛ, С. Змееў вывеў са Старога Быхава амаль палову гарнізона. Пры гэтым ён канстатаваў, што за зіму 1659–1660 гг. з горада збеглі 43 рэйтары і памерлі 400 салдат (у гэтую лічбу ён уключыў і дэзертыраў). Пасля гэтага царская залога горада складалася прыкладна з 700 чалавек (кіраўнікоў гарнізона, аддзела данскіх казакоў і 607 салдат)⁴.

У чэрвені 1660 г. войскі Рэчы Паспалітай пачалі наступ у цэнтральных раёнах ВКЛ. Людзей для абароны захопленых гарадоў у маскоўскіх ваявод ужо не хапала. Так, быхаўскі гарнізон складаўся ў гэты небяспечны час усяго з 952 салдат пры 20 гарматах (18 палкавых і 2 вялікіх). Прычым у іншых месцах справы былі яшчэ горшыя: залога Барысава складала 818 чалавек, Шклова — 113, Горак — 95. А гарнізон Смаленска, самай важнай крэпасці на ўсходзе ВКЛ, налічваў усяго 1 452 чалавекі. У сувязі са складанай і небяспечнай сітуацыяй Аляксей Міхайлавіч прыняў рашэнне вывесці малыя гарнізоны з некаторых гарадоў і злучыць

¹ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук. СПб. Т. 3: Разрядный приказ. Московский стол. 1660–1664 / под ред. Д. Я. Самоквасова. 1901. С. 58–59.

² Там жа. С. 58.

³ Там жа. С. 59.

⁴ Там жа. С. 68, 72.

іх з залогамі больш баяздольных фартэцый. Так, напрыклад, маскоўскі гарнізон пакінуў Горкі, а Стары Быхаў было загадана «укрепить городо»¹. Такім чынам, вялікія страты варагуючых бакоў, а таксама велізарныя памеры і жахлівае спусташэнне тэатра ваенных дзеянняў прывялі да таго, што ў гэты перыяд вайскаводцы ўжо не маглі аперыраваць арміямі ў некалькі дзясяткаў тысяч жаўнераў. Верагоднасць страты захопленых гарадоў прымусіла князя Б. Рапніна, які ўзначальваў маскоўскую абарону ў Падняпроўі, прасіць цара перавезці ўсе медныя гарматы з усіх гарадоў паўночна-ўсходняй часткі ВКЛ (у тым ліку і са Старога Быхава) у Смаленск, а замест іх перадаць у гарнізоны больш танныя і менш надзейныя жалезныя гарматы².

Восень 1660 г. адзначылася пераносам баявых дзеянняў армій Рэчы Паспалітай і Рускага царства на землі Падняроўя. У кастрычніку ў складанай сітуацыі апынулася і маскоўская залога Старога Быхава пад камандаваннем ваяводы Ф. Абярнібесава. 23 кастрычніка ён паведаміў пра цяжкі стан свайго гарнізона, у якога «хлебных запасов нет», «а ратные люди... помирают голодною смертию». Пры гэтым сам ваявода ў лістападзе — снежні захварэў настолькі моцна, што не мог гаварыць і ў яго адняліся рукі і ногі. Становішча пагаршала тое, што на салдат без перапынку нападзілі казакі палкоўніка Д. Мурашкі, што стаялі «близко Быхова у Ворколабова монастыря». У сувязі з гэтым 24 кастрычніка з Магілёва на Д. Мурашку паслалі «посылку» ў выглядзе соценных людзей і рэйтараў. Адначасова з гэтым у шматпакутны горад на Дняпры на суднах накіравалі запасы харчавання (100 чэцей сухароў і столькі ж жыта). Казакі ж Д. Мурашкі пры падыходзе праціўніка, не чакаючы сутыкнення, адышлі ў больш бяспечнае месца — у Ігумен. Аднак правіянту, дастаўленага з Магілёва ў Стары Быхаў, было мала, у сувязі з чым Ф. Абярнібесаву загадалі, «чтобы он послал во весь Быховский уезд по обе стороны реки Днепра и велел хлебные запасы... сыскивать и возить их в Быхов»³. Але план па рабаўніцкім забеспячэнні харчаваннем праваліўся: збіраць было няма чаго. У сувязі з гэтым у снежні ў Стары Быхаў разам з падмацаваннем у 150 чалавек з Магілёва на падводах даставілі жыта і іншыя прадукты⁴.

У 1661 г. у Старабыхаўскай крэпасці знаходзіўся полк Адама Гохварда, салдаты якога «голод и нужды всякие терпели, и траву, лебеду, и

¹ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук. СПб. Т. 3: Разрядный приказ. Московский стол. 1660–1664 / под ред. Д. Я. Самоквасова. 1901. С. 105–106.

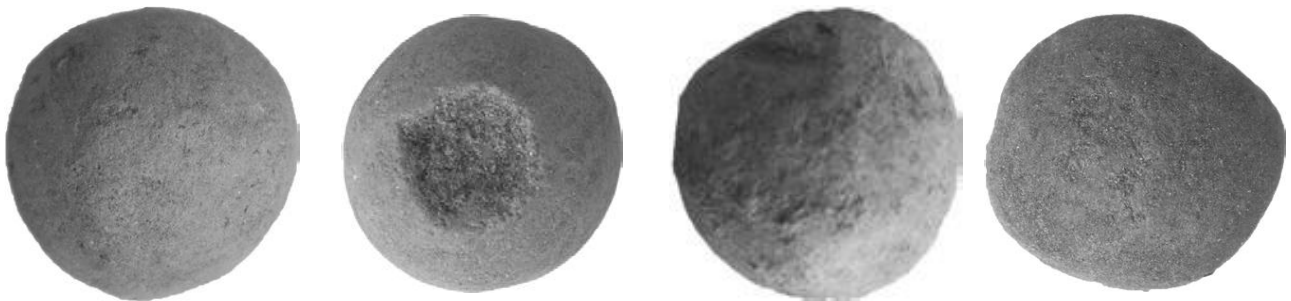
² Там жа. С. 105.

³ Там жа. С. 196–197, 226.

⁴ Там жа. С. 226–227.

мокрицу, и лошадиное мясо, и сырые говяжьи кожи, варя ели...». Ратнікі прасілі, каб «милосердный государ... за... службишко и за осадное терпение... велел из Старого Быхова» іх «со своей службы переместить», таму што многія з палка «побиты и в полон взяты, и с голоду со всякой осадной нужды померли... и которые остались, и те занемогли». Самога ж палкоўніка А. Гохварда арыштавалі за тое, што ён цару «хотел изменить»¹. Зразумела, што Аляксей Міхайлавіч нават і не збіраўся пераводзіць кагосьці з фартэцыі ў іншае месца службы, у сувязі з чым 8 ліпеня 1661 г. 300 салдат і стральцоў быхаўскай залогі збеглі з горада².

1661 год стаў годам вызвалення Магілёва ад маскоўскай арміі. Таму значэнне Старога Быхава як апорнага пункта царскага войска істотна ўзрасло. А ў верасні гэтага года са Старабыхаўскай крэпасці адносна магілёўцаў была ажыццёўлена карная акцыя. 800 салдат пад камандаваннем падпалкоўніка Немчына прыбылі пад Магілёў і, уладкаваўшы засаду, накіравалі 50 конных ратнікаў пад гарадскую сцяну, дзе тыя напалі на прадмесце Струшню (цяпер — вуліца Магілёва) і «многих людей порубали и стада отогнали»³. Гарадская варта і мяшчане, натуральна, адправіліся ў пагоню за крыўднікамі, але трапілі ў рукі маскоўскім салдатам, якія «120 человек посекали», а «14 живых взяли»⁴.

*Мал. 57. Кулі XVII–XVIII стст., знойдзеныя ў 2013 г.
падчас раскопак у Быхаўскім замку*

М. А. Ткачоў паведамляе, што Стары Быхаў быў ачышчаны ад маскоўцаў 1 снежня 1661 г., калі да яго падступіла войска Рэчы Паспалітай пад кіраўніцтвам С. Чарнецкага ў складзе 7 тысяч конных і пешых салдат

¹ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук. СПб. Т. 3: Разрядный приказ. Московский стол. 1660–1664 / под ред. Д. Я. Самоквасова. 1901. С. 390, 403.

² Там жа. С. 411–412.

³ Там жа. С. 437 ; Могилёвская хроника. Полное собрание русских летописей. Т. 35. Летописи Белорусско-литовские. М. : Наука, 1980. С. 243.

⁴ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук. СПб. Т. 3: Разрядный приказ. Московский стол. 1660–1664. 1901. С. 437.

з 11 гарматамі¹. Аднак гэта не так. Дакладна вядома, што горад яшчэ доўгі час знаходзіўся пад уладай Аляксея Міхайлавіча. Так, у траўні 1662 г. маскоўскі ўрад накіраваў сюды на падмацаванне новыя палкі, у 1663 г. царскі гарнізон у гэтым горадзе складаўся з 24 «начальных людзей» і 1 тысячы салдат². Але вызваленне ўсё ж такі адбылося ў 1664 г., калі мяшчане выгналі са Старога Быхава царскую залогу без дапамогі войска, сваёй уласнай сілай³. Хутчэй за ўсё, гэта былі тыя быхаўцы, якія пакінулі горад да таго, як ён трапіў у аблогу маскоўскіх войскаў, і рушылі ўглыб краіны. Напэўна, гэтыя людзі вярнуліся пасля захопу крэпасці І. Лабанавым-Растоўскім, таму што ва ўсім Вялікім Княстве ўжо не было бяспечных месцаў.

З гэтага часу і да заканчэння вайны ў 1667 г. Стары Быхаў фактычна знікае з пісьмовых крыніц. Ён упамінаецца ў 1664 г., калі маскоўскі князь Празароўскі перамог пад валамі гэтай фартэцыі атрады ваяводы Паца. У ліку ваеннапалонных тады апынуўся шляхціч Даніла Меньжык. Як і многія яго таварышы, ён пад канвоем быў накіраваны ў Маскву. Там ён ажаніўся і застаўся жыць назаўсёды. А праз некаторы час ужо прывычна адзваўся на прозвішча Меньшыкаў. Праз восем гадоў у яго нарадзіўся сын, Аляксандр Данілавіч Меньшыкаў, які пазней стаў «правай рукой» Пятра I⁴. У ліпені 1666 г. палкоўнік Кшыштаф Сцяцкевіч каля Старога Быхава збіраў казацкія харугвы ВКЛ для абароны ад украінскіх «свавольных і непаслухмяных казакоў, якіх ні складзенае перамір'е, ні любыя загады спадароў іх маскоўскіх утрымаць ад вайны не могуць». Пры гэтым указанне аб адпору «бунтарам» давалі «паны камісары і нашы, і маскоўскія»⁵.

Пазіцыя абаронцаў Старабыхаўскай крэпасці яшчэ доўгія дзесяцігоддзі з'яўлялася прыкладам вернасці і стойкасці для іншых абывацеляў Рэчы Паспалітай. Гераічная пастава жыхароў горада атрымала належную ўхвалу не толькі ад Яна Казіміра, які 20 чэрвеня 1661 г. пацвердзіў прывілей ад 31 траўня 1655 г. Яго пераемнік Міхаіл Карыбут Вішнявецкі 20 лістапада 1669 г. санкцыянаваў, а на сойме 1670 г. зацвердзіў усе ранейшыя наданні

¹ Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мінск, 1991. С. 85.

² Сметы военных сил Московского государства 1661–1663 гг. [Электронный ресурс]. URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1660-1680/Smet_voenn_sil_1661_3/text1.htm (дата обращения : 18.01.2016).

³ Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667 [Электронны рэсурс]. URL: <http://knihi.com/sahanovic/vajna.html> (дата звароту: 24.01.2016).

⁴ Курков И., Пушкин И. Могилевщина. Легенды, события, люди. Минск : Медиафакт, 2004. С. 70–71 ; Памятная книжка Могилевской губернии на 1861 год. Могилев, 1861. С. 21.

⁵ Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Т. 34: Акты, относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654–1667) / предисловие Ф. Добрянского. 1909. С. 431–432.

быхаўцаў, права вольнага гандлю на рэках Кароны Польскай і ВКЛ ды вызваленне ад падаткаў на 20 гадоў². Але адміністрацыя Рэчы Паспалітай выканала рашэнне Сейма ў лепшых сваіх традыцыях. У 1671 г. (праз год пасля прыняцця соймавай пастановы) адміністратары мытняў выдалі ўніверсал, у якім адзначалася, што «...вольнасці, наданыя канстытуцыяй 1670 года..., прыведзены вельмі невыразна і не паказваюць, ад якіх менавіта мыт яны вызваляюць жыхароў... І калі супраць іх учынена ўжо маніфестацыя, то скарбовыя дваране, пісары і іх памочнікі не павінны звяртаць увагі на гэтыя вольнасці і спаганяць мыты з усякіх тавараў па тарыфе»³. Як бачна, ураднікі не вельмі клапаціліся аб людзях, якія коштам свайго жыцця баранілі Радзіму ад ворага. Галоўнае, што хвалявала «эліту», — іх матэрыяльны дастатак. Пакрыўджаныя быхаўцы ў 1676 г. ездзілі на аўдыенцыю да новага караля Яна III Сабескага і прасілі яго абараніць іх ад чыноўніцкага свавольства⁴. У сувязі з гэтым Ян III, аддаючы пашану геройскаму гораду, адразу ж, 20 сакавіка 1676 г., выдаў прывілей, у якім чарговы раз пацвердзіў усе ранейшыя наданні для жыхароў Старога Быхава і выказаў надзею, што «іншыя нашы

Мал. 58. Створка крыжа-энкалііёна другой паловы XVI – пачатку XVII ст. з раскопак 2016 г. у Быхаве¹

¹ Гэтая медная копія-пераліўка з крыжа больш ранняга вырабу, прыкладна XIII–XIV стст. Першапачаткова меркавалася, што рэч выканана з бронзы, але падчас камеральнай апрацоўкі праступіў чырвона-карычневы остаў пад пацінай зялёнага колеру. Створка дрэнна захавалася, моцна каразіравана, пацярпела ад агню, дэфармавана. Пасля пэўнай хімічнай і фізічнай ачысткі з-пад слоя паціны праступілі раставыя выявы святара і чатырох святых.

² Бабятыньскі К. Стары і Новы Быхаў у час вайны Рэчы Паспалітай з Масквой (1654—1655) [Электронны рэсурс]. URL: <http://bha.knihi.com/10/bob10.htm> (дата звароту: 07.09.2017).

³ Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Т. 4: Акты Брестского гродского суда / предисловие С. Шолковича. 1870. С. XLVIII-L.

⁴ Там жа.

падданыя, духавенства і шляхта, да той жа цноты і веры, і абароны супраць непрыяцеля, ахвоту і прыклад з іх будуць браць»¹.

Зараз хтосьці задаецца пытаннем: навошта быхаўцы так зацята абаранялі свой горад, калі іх дзяржава была такой дрэннай? Прасцей было б здаць яго і жыць спакойна пад уладай іншага манарха, як гэта зрабілі магілёўцы. Але дзяржаву, як і час, у якім жывуць, не выбіраюць. Краіна можа быць добрай ці дрэннай, але мы самі, а не іншаземны «добры дзядзька», можам зрабіць яе лепей. Гэтую праўду ведалі і нашы продкі, якія баранілі сваю Радзіму на быхаўскіх валах. І не іх віна ў тым, што Рэч Паспалітая і далей кацілася да прорвы. Яны зрабілі ўсё, што маглі. І нават больш.

¹ Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Т. 4: Акты Брестского городского суда / предисловие С. Шолковича. 1870. С. 177–181.